

ZÁKLADY SOCIOLOGIE / ÚVOD DO SOCIOLOGICKÉ TEORIE

Dušan Janák

Opava 2020

Obsah

ÚVOD	5
1. Je sociologie vědou o společnosti?.....	7
Je sociologie vědou o společnosti?.....	7
Sociologie jako perspektiva.....	8
2. Historické okolnosti formování sociálních věd.....	13
Historické okolnosti formování sociálních věd.....	13
Multiparadigmatický charakter sociálních věd.....	15
3. Sociální problémy versus sociologické problémy a problém hodnotové neutrality sociálních věd..	17
Sociální versus sociologické problémy	17
Sociologie a každodennost	18
Problém hodnotové neutrality sociálních věd	19
4. Metody sociologického zkoumání a jejich využití v sociální práci.....	23
Role výzkumu v sociální práci	24
Historický exkurz do doby formování kvantitativního a kvalitativního výzkumného paradigmatu .	25
Rozdíly kvantitativního a kvalitativního přístupu	26
Logika kvantitativního a kvalitativního výzkumu: Testování hypotéz versus rozumění	27
Redukce v obou typech výzkumu.....	28
Generalizace	29
Standardizace a otázka reliability	29
Otázka validity	30
5. Klasická sociologie	32
Místo Karla Marxe a marxismu v dějinách sociálního myšlení	33
Životní osudy Karla Marxe a dobový kontext jeho díla.....	34
Nejvýznamnější Marxovy koncepty.....	35
Tzv. materialistické pojetí dějin: práce, základna a nadstavba, střídání společensko-ekonomických formací	35
Teorie tříd.....	36
Koncepte odcizení a nadhodnoty	37
Životní osudy Maxe Webera	38
Nejvýznamnější Weberovy koncepty.....	39
Metodologické názory	39
Západní racionalita.....	40
Kapitalismus, náboženství a racionalita	41
Typologie panství.....	42
6. Moderní sociologické teorie a nová sociální rizika.....	45

Moderní sociologická teorie – vymezení a základní přehled	45
Strukturní funkcionalismus	48
Interpretativní sociologie.....	51
Neomarxismus 20. století jako verze sociologie konfliktu.....	52
Neomarxismus frankfurtské školy a kritická teorie.....	53
Jürgen Habermas – filosof a sociolog duálního světa	58
Sociologická teorie a nová sociální rizika	63
7. Minulost a současnost české sociologie	67
Periodizace dějin české sociologie	68
Počátky české sociologie.....	69
T. G. Masaryk.....	70
Zlatá (meziválečná) léta české sociologie	71
I. A. Bláha	73
Česká sociologie v období marxismu.....	75
P. Machonin a jeho tým.....	75
Česká sociologie po roce 1989	76
8. Příroda a kultura	79
Základní způsoby tematizace protikladu přírody a kultury v sociologii	79
Sociologie jako věda o kultuře	80
Rozdíl přírodních a kulturních věd.....	82
Stávání se kulturní bytostí	83
Ekologické problémy – problém přežití kultury v prostředí	85
9. Sociální interakce a komunikace	88
Interakce a komunikace jako téma sociologie.....	88
Mikro- a makro-perspektiva.....	90
10. Sociální stratifikace a nerovnost, etnická struktura společnosti, sociální vyloučení a začleňování 94	
Úvod do problematiky sociální stratifikace a nerovnosti	94
Typy nerovností.....	96
Třídní analýza a sociální mobilita	97
Soudobá třídní analýza	99
Kritika třídní analýzy a otázka vlivu etnicity na společenské nerovnosti	99
11. Rodina. Několik nesamozřejmých informací o tom, co přece každý zná	102
Historický vývoj forem rodiny	103
Rozvod jako charakteristika moderní rodiny?.....	105
Česká rodina	108
Reprodukční strategie	108

Sňatečnost a rozvodovost	110
Domácnosti.....	111
Stárnutí populace	111
12. Moc, sociální normy a sociální kontrola, otázka identity	114
Moc, legitimita norem, sociální kontrola a identita – uvedení do problematiky.....	114
Michel Foucault	116
Archeologie vědění a genealogie moci.....	118
Individuum jako objekt. Vědění-moc a technologie trestání	120
Individuum jako subjekt. Vědění-moc a slast.....	122
Biomoc.....	125
Literatura	128

ÚVOD

Předkládaný studijní materiál je určen především pro studenty kurzů Fakulty veřejných politik uvádějících do sociologie. Je koncipován tak, aby pokryl tři okruhy problémů. Tím prvním je představení sociologické vědy, jejíž specifčnost spočívá především v tom, že nabízí pohled na dění, které každý důvěrně zná a má na něj utvořený svůj názor i bez sociologie.

Druhý okruh se snaží sociologii představit pomocí shrnutí koncepcí některých jejích reprezentantů, kteří bývají označováni buď za klasiky tohoto oboru nebo jeho důležité představitele v moderní době. Pozornost je přitom věnována nejen západnímu sociologickému mainstreamu, ale také sociologii české, která bývá ve standardních učebnicích většinou opomíjena. Vzhledem k této okolnosti je jí věnováno relativně více prostoru. Světoví sociologičtí klasikové jsou „převyprávěni“ v nesčetných starších i novějších učebnicích sociologie. O české sociologii se doposud psalo především v odborných publikacích a je pomalu na čase to změnit.

Posledním tematickým celkem je společenské dění samotné. Součástí představení sociologické vědy je představení některých jejích výsledků. Z nepřeberného množství oblastí, o kterých sociologie za dobu své existence vyprodukovala poznatky, padla volba na pět problémových okruhů. Tím prvním je problematika vztahu přírody a kultury, která se vztahuje k základní otázce jak se sociální dění odlišuje od dění nesociálního. Problém sociální interakce a komunikace souvisí s řešením otázky, jak se jednotlivci vztahují k druhým. Zatímco zkoumání interakcí je zkoumáním mikroroviny společenského styku, otázka sociálních nerovností a sociální stratifikace se dívá na společenský proces z opačné strány, zájímá se o nadindividuální struktury, které rovinu interakce překračují. Základním prostředím, ve kterém se z jednotlivců stávají sociální bytosti je rodina, tj. primární skupina, již se člověk stává členem zrozením. Samostatnou kapitolu věnujeme sociologii rodiny. Závěrečné téma moci a sociální kontroly v sociálních vztazích propojuje interakční mikrosociální přístup s pohledem nadindividuálním.

Studijní materiál přitom plně nekopíruje proporce samotného kurzu. Jsou v něm upřednostněny ty informace, které se ve většině učebnic uvádějících do sociologie nenalézají, což neznamená, že jsou nepodstatné. Cílem tohoto textu však je spíše poskytnout vhodný doplňující materiál ke studiu. Vedle okruhů pokrytých v učebním textu samotný kurz představuje např. i oblast produkce sociologických poznatků. Sociologický výzkum,

respektive metody sociologického výzkumu a výsledky jejich aplikace využívají také ti, kteří se o autonomní rozvoj sociologického vědění příliš nestarají, ale zajímají je konkrétní údaje o konkrétních společenských jevech nebo sociálních problémech. Rozvodovost, pracovní imigrace, volební preference, (ne)zaměstnanost, asimilace etnických menšin nebo kvalita a vybavenost sociálními službami jsou jen námatkou vybrané oblasti sociálního dění, jež většinu lidí zajímají, protože se týkají bezprostředně jejich života, a ve kterých se sociologický výzkum využívá při shromažďování poznatků. Sociologické metody jsou tou nejpraktičtěji využitelnou stránkou sociologie a je užitečné vědět něco o způsobech jejich aplikace. Část o výzkumných metodách nemá zajisté suplovat náplň jiných specializovaných kurzů. I proto, že výsledky sociologických výzkumů se dostávají k většině populace (studenty nevyjímaje) prostřednictvím masových médií, je bezpochyby užitečné vědět něco o pozadí výzkumu už pro potřeby kritičtější recepce v médiích prezentovaných sdělení. Při studiu této oblasti však může autor odkázat na pasáže z jiného svého učebního textu specializovaného na metody sociologických výzkumů, a proto není tato problematika v předkládaném materiálu plně obsažena, ale spíše uvádí do temátu.

Na konec ještě připojme informace důležité pro studenty kombinovaného studia. Kurzy pro studenty kombinovaného studia se většinou odehrávají v blocích, většinou ve dvou až čtyřech. Třem hlavním problémovým okruhům popsaným výše odpovídají tzv. tutoriály, které lze považovat za jakési výukové stavební jednotky středního dosahu. K nim se v e-learningovém prostředí vztahují orientační testové otázky určené k dalšímu procvičení látky. Kurz obsahuje také tzv. korespondenční úkoly. Ke každé kapitole je vybrán tematický text z některé z respektovaných učebnic sociologie a v několika případech z další odborné sekundární literatury. Úkolem studenta je ke každému textu vytvořit anotaci a zařadit si ji do studijních materiálů ke zkoušce. Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu. V případě prezenčních kurzů obsahujících semináře, bude prezentace anotací součástí seminářů. V případě kombinovaného studia bude více využíváno e-learningového prostředí.

1. Je sociologie vědou o společnosti?

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola problematizuje tvrzení, že sociologie je vědou o společnosti. Jako nosnější definici vidí ve vymezení sociologie jako specifické perspektivy na věci, které každý zná ze svého každodenního života. Činí tak za pomoci příkladů vymezení sociologie u klasiků oboru E. Durkheima a M. Webera.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Charakterizovat sociologii jako úhel pohledu, či perspektivu.

Získáte:

Představu o tom, co je to vlastně sociologie, a něco se dozvíte i o některých klasických přístupech.

Budete schopni:

Vymezit sociologii za pomoci přístupů k sociologii v díle jejích klasiků.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

E. Durkheim, M. Weber, sociologická perspektiva

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

V našem prvním přiblížení sociologie začneme tím, že se zamyslíme nad smyslností zaběhnutého tvrzení, že sociologie je vědou o společnosti. Namísto této definice si za pomoci přiblížení přístupů klasiků této disciplíny pokusíme sociologii přiblížit jako specifickou perspektivu.

Je sociologie vědou o společnosti?

Text uvádějící do určité vědní disciplíny by bylo vhodné začít její definicí. S odkazem k jejímu latinsko-řeckému názvu bychom mohli říci, že sociologie je vědou o společnosti. O čem jiném než o společnosti jsou však další tzv. společenské vědy? Vždyť dějiny jsou vždy dějinami společnosti. Ekonomie se vztahuje k tržnímu chování lidí, které nemůže probíhat jinak než v interakci, tj. ve skupině. Politické jednání, které je doménou politologie, si lze také představit

obtížně jako jiné než společenské. Dobrá, mohli bychom zkusit říci, že každá ze společenských věd si bere na mušku určitý výsek společenského dění. Politologie politické jednání, historie se specializuje na dávno minulé jednání, ekonomie zkoumá tržní chování. Co však zbývá na sociologii? Že by obecná teorie jednání jako taková? Lze vůbec takové jednání najít v realitě? Pokud ne, tak že by sociologie byla čistou teorií?

A to nám potíže teprve začínají. Někteří sociologové ukazují na problematičnost samotného pojmu společnost. Co se za tím slovem vlastně skrývá? Podle rakouského filozofa L. Wittgensteina máme sledovat použití slova v řeči, chceme-li se dopídit jeho významu. Slovo má tolik významů, kolik má použití v řeči. Velmi časté je použití, které pod pojmem společnost míní národní stát. Máme sklon (a sociologové také) myslet společnost v hranicích národního státu, resp. v zeměpisných hranicích státu. Když říkáme naše společnost, míníme tím velice často českou společnost, vymezenou územím České republiky. Stejně tak se ale někdy může mluvit o kmenové společnosti, antické společnosti, moderní nebo postmoderní společnosti. Je otázkou, jestli tak neobyčejně rozličné útvary jako městský stát, současné Německo nebo Sámova říše, je vhodné zařítovat jedním slovem. Nebo spíše zda je to vhodné slovo pro vymezení vědecké disciplíny. Navíc se můžeme setkat i s krajně nominalistickým názorem, že společnost je v zásadě fikce. Podle tohoto názoru neexistují společenské tlaky nebo zájmy, ale pouze jednání a zájmy konkrétních lidí. Je nepochybné, že sociologie se zabývá lidským světem, světem vytvořeným lidmi, což je ale rovněž charakteristikou všech ostatních společenských věd. A snad ještě, že je to věda, i když i toto jí někteří upírají.

Sociologie jako perspektiva

Pro vymezení toho, čím se sociologie zabývá, je užitečné podívat se do doby jejího vzniku a seznámit se s tím, jak se sociologii pokoušeli vymezit její zakladatelé. V době formování sociologie v druhé polovině 19. století se totiž vedly dva spory související s bojem sociologie o její samostatnost. Tím prvním byl boj o definici předmětu sociologie a s ním související boj o definici metody sociologické analýzy.

Podle Emile Durkheima (1858–1917), francouzského učenice a sociologického zakladatele, v rovině institucionální (výuka, vědecký časopis) i v rovině myšlenkové (diskurzivní) je společnost něčím více než pouhou sumou individuí. Společnost je forma svébytné skutečnosti, která vzniká syntézou na základě interakcí. Durkheim si ve své argumentaci vypomáhal příklady z chemie, kde vlastnosti sloučenin také nelze redukovat na vlastnosti jejich prvků. Sloučenina je skutečností jiného řádu a společnost rovněž.

Sociologii potom definoval jako vědu, která se zabývá sociálními fakty. Sociální fakta jsou nadindividuální povahy, jsou člověku vnější jako věci a vyvíjejí na jedince tlak. Protože jsou člověku vnější jako věci, nestačí k jejich poznání prostředky individuální psychiky, jako je introspekce, k jejich vysvětlení nestačí psychologie, která se zabývá hnutími individuálních myslí. Příkladem, který osvětluje tlak sociálních fakt, může být morálka. V tak jednoduchých situacích, jako je setkání na ulici, vstup do místnosti nebo uvolnění místa v tramvaji cítíme každodenní tlak sociálních norem. Někdy intenzivnější, jindy méně intenzivní. Nepozdravit při vstupu do místnosti nebo nezaklepat se nám přičí, nepustit výrazně staršího člověka v dopravním prostředku sednout považujeme za nevhodné, i když nás taky bolí nohy a možná víc než jeho. Představy o tom, co je slušné a co nikoli, co je přípustné a co tabuizované ve veřejných i soukromých vztazích nejsou v naší moci. Jistě, zejména v užším kruhu blízkých jsou sociální normy o něco tvárnější, ale nejsou záležitostí naší libovůle, ale výsledkem procesu, který vychází z kolektivních představ a zase do nich ústí. I když sociální normy nelze nalézt empiricky jinde, než v individuální psychice, jde podle Durkheima o jevy jiného nadindividuálního řádu.

Protože jde o jevy nadindividuální, hromadné, metoda sociologie je především kvantitativní povahy. Tlak sociálních fakt vystihneme nejlépe analýzou statistik. Úspěšnost svého pojetí Durkheim demonstroval v rozsáhlé práci o sebevraždě (1897). Lze si představit individuálnější čin než ukončení svého vlastního života o samotě a svou vlastní rukou? Statistiky nás však upozorňují na to, že v určitých sociálních skupinách nebo obdobích dochází k sebevraždám významně častěji než v jiných. Sebevražednost je rozdělena podle sociální struktury společnosti. Má na ni vliv vyznání, lokalita (město, venkov) sociální postavení, věk atd. Příčiny sebevražednosti jsou nadindividuální povahy, ačkoli jinak než prostřednictvím individuální mysli by nemohly být dovedeny ke svým tragickým důsledkům.

Durkheimův boj o samostatnost sociologie byl veden proti psychologismu, který se snažil dokázat, že sociální jednání lze vysvětlit v termínech individuálních psychických hnutí a společnost označoval spíše za abstrakci, za záležitost rozumové úvahy. Např. jiný francouzský myslitel G. Tarde na přelomu století rozpracovával koncepci nápodoby jako základního procesu, kterým dochází k tzv. sociálním jevům, procesu, který je v zásadě individuální povahy, i když vede k jevům hromadným. Zůstaňme ale na poli rodící se sociologie.

Přibližně ve stejné době jako Durkheim ve Francii, definoval sociologii v Německu mnohostranně orientovaný badatel Max Weber (1864–1920). Zatímco Durkheima bychom v otázce existence společnosti mohli označit za realistu (společnost existuje reálně jako

specifická vrstva jsoucna), Maxe Webera bychom označili spíše za nominalistu. Společnost jako taková podle něj není přístupná přímému zkoumání. Empiricky lze zkoumat pouze sociální jednání konkrétních lidí. Pro Webera sociálním jednáním je takové jednání, které má subjektivní smysl a je orientováno na druhé. Např. náhodná srážka cyklistů takovým jednáním není. Přitom je evidentní, že každé záměrné společenské jednání (tj. ve Weberově smyslu zaměřené na druhé) vychází z určitých kulturních hodnot. Ať již se jedná o výše zmiňované příklady jednání podle mravních norem, jako je např. pozdrav, zdvořilostní konverzace, klepání na dveře apod., ale i v případě kupříkladu tržního jednání je toto jednání zakotveno v širším významu smysluplných činností, v kontextu určité představy trhu a jeho mechanismů, které se projevují mj. v očekáváních, se kterými do interakcí vstupujeme a která definují jednotlivé sociální role. Jedině z širšího kontextu přístupu ke světu lze chápat instituci školství, justice nebo parlamentního hlasování. Jestliže porozumíme subjektivnímu smyslu sociálního jednání, porozumíme lépe i širší společnosti a kultuře. To platí i obráceně. Známe-li významové souvislosti, hodnotový žebříček a zvyky panující v jisté kultuře, potom adekvátněji vysvětlíme konkrétní sociální jednání. Metodou sociologie není ani tak analýza statistik, ale je založena především na rozumění smyslu a významu. Také Weber, podobně jako Durkheim, demonstroval svůj přístup v řadě vlastních prací. Např. při pracích z historické sociologie věnované sociologii města vysvětluje vznik měst jako specifických společenských útvarů na základě rozboru konkrétního jednání kupců, politiků, aristokracie i řemeslníků, kteří sledovali své individuální i skupinové zájmy. Podobný výkladový princip Weber používá při své analýze vzniku kapitalismu, o které bude řeč v kapitole věnované Weberovi. Kapitalismus podle něj nastoupil snadněji tam, kde se lidé řídili ve svém individuálním jednání protestantskou etikou usilovné práce v povolání, která je jednak oslavou božího díla a příspěvkem k němu a jednak úspěšnost v povolání náznakem vykoupení či ztracení člověka.

Vidíme, že Durkheim i Weber definují předmět i metodu sociologie různě. Jeden se zaměřuje na „neviditelná“ sociální fakta, jež působí na člověka omezující silou a k jejich poznání povolává statistiku. Druhý se zaměřuje na smysl a význam individuálního jednání a do popředí klade metodu rozumění tomuto smyslu. Co je spojuje a co z nich činí sociology, je specifická perspektiva, tj. způsob kladení otázek a interpretační rámec (princip vysvětlování). Tím je tendence pohlížet na lidské jednání jako na prvek širší v nejširším slova smyslu společenské konfigurace. Durkheim tuto širší konfiguraci pojal jako specifickou sociální realitu, složenou ze sociálních fakt. Weber ji modeloval jako předivo významů kultury, které určuje lidské motivace. Kdybychom přidali dalšího z klasiků – Karla Marxe, který byl orientován na

ekonomii, uvidíme, že ten zájmy lidí viděl determinovány třídní příslušností, jež vzniká na základě vývoje výrobních sil a výrobních vztahů (přístupu k těmto silám). Autonomní individuum i soukromé vlastnictví, které bylo pro liberální ekonomy přirozeným základem lidského života a východiskem jejich dalších úvah, Marx chápal jako výsledek dlouhého historického procesu. Otázka opačného vlivu individua na ony širší struktury je legitimní součástí sociologie, ale zmiňovanou perspektivu neotáčí, spíše umocňuje.

SHRnutí KAPITOLY

Sociologii jsme si vymezili za pomoci příkladů z klasické i moderní sociologie jako určitou perspektivu. Jádrem této perspektivy je nahlížet na individuální jednání jako na součást širších konfigurací, které nemá jednající zcela pod kontrolou.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Pomocí jakých dvou znaků vymezuje E. Durkheim sociální fakta?

Co jsou atributy sociálního jednání podle M. Webera?

Jak vymezuje předmět sociologie M. Weber?

Jak vymezuje Weber metodu sociologie?

Jak vymezuje předmět sociologie E. Durkheim?

Jak vymezuje Durkheim metodu sociologie?

Co oba myslitele spojuje jako sociology?

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Zkuste najít některé příklady názorů lidí z vašeho okolí, které byste označili za třídně nebo skupinově podmíněné?

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo, str. 14 - 30. Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

PRO ZÁJEMCE

Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo, str. 14 - 30.

2. Historické okolnosti formování sociálních věd

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola se zabývá historickými okolnostmi formování sociálních věd a rozdílem přírodních a sociálních věd.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Vymezit genezi sociologické perspektivy.

Získáte:

Představu o počátcích sociologie jako vědy.

Budete schopni:

Charakterizovat historické okolnosti formování sociálních věd a jejich specifičnost oproti vědám přírodním.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

dějiny sociologie, paradigma, průmyslová revoluce,

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

V první části kapitoly se zaměříme na historické okolnosti formování sociálních věd, ve druhé na protiklad přírodních a společenských věd spočívající v multiparadigmatickém charakteru těch druhých.

Historické okolnosti formování sociálních věd

Pro pochopení logiky sociálních věd je užitečné nahlédnout do historie, do doby jejich formování. Podle některých sociologů (např. Keller 1992: 9; 2004: 13–19) lze zrod sociologie a sociálních věd obecně poměrně přesně datovat do doby společenského přerodu v Evropě na přelomu 18. a 19. století. Společenská proměna měla tehdy charakter dvou revolucí – politické a průmyslové. Politická revoluce přinesla zásadní změny v oblasti moci. Jejím paradigmatickým příkladem je **francouzská** revoluce z roku 1789. Revoluční změny v této

oblasti vedly k postupnému nastolení demokratické společnosti na občanském principu. I když ve zmiňovaných dobách byl v samotné Francii nebetyčný kontrast mezi rovnostářskou ideologií („svoboda, rovnost, bratrství“) a realitou centralizované moci byrokratického aparátu. Politická revoluce měla dva aspekty důležité pro vznik sociálních věd. Jednak šlo o hluboké poselství revoluce, že je možné aktivně zasahovat do společnosti a tvořit sociální řád, který byl v dobách minulých považován spíše za výraz boží prozřetelnosti či lidské přirozenosti než lidské aktivity, jednak politické změny přinesly tlak na vznik specializovaného vědění, využitelného pro potřeby řízení moderního státu.

Průmyslová revoluce představovala radikální změny v oblasti ekonomiky a výroby s důsledky i pro sociální uspořádání. Agrární revoluce, tj. rozvoj produktivity zemědělských technologií, nestačila uspokojit prudký demografický nárůst obyvatelstva na venkově, který nepřímo sama podpořila. Přebytečné obyvatelstvo na venkově, které tam nestačila nasytit zemědělská produkce, částečně nasála industrializace městských center. Nové technologie změnily od základu organizaci výroby, kterou charakterizovala strojová výroba a tovární systém. Radikální transformace vlastnických vztahů (k půdě, k robotníkům) a změna pracovních podmínek (možnost stěhování za prací namísto práce ve venkovské komunitě, práce v továrnách bez tradičních svépomocných komunitních mechanismů) přispěly jednak k radikální změně sociálního uspořádání a jednak vytvořily řadu nových sociálních problémů, pro které se hledalo racionální řešení.

Přírodní vědy, které slavily v té době velký triumf v oblasti materiální produkce, byly příslibem, že podobných výsledků bude možná již brzy dosaženo na poli sociálním. Poměrně záhy se však ukázalo, že budovat sociální vědy po vzoru věd přírodních má svá omezení. V závěru 19. století nabyly snahy o vymezení podobností i rozdílů mezi jednotlivými vědami a typy věd systematické podoby. Zejména v sociální vědě a ve filosofii a historii dospěli badatelé jako Windelband, Rickert, Dilthey ke zjištění, že existují dva základní typy věd. Jedny odhalují relativně neměnné zákonitosti jsoucna, pravidelnosti a produkují obecně platné poznatky. Druhý typ věd odhaluje jedinečnost ve světě, poznává neopakovatelné a nepravidelné prvky reality, které se nedají shrnout do obecných formulí. Tyto vědy produkují konkrétní, nezobecnitelné poznání. První typ vědy představují spíše vědy přírodní, druhý typ vědy představují spíše vědy sociální a humanitní. (Podrobněji k tehdejší argumentaci viz např. Janák (2005) nebo *Dějiny...* (1982: 159–181)). Každý typ vědy má své klady a zápory. Zatímco nevýhodou druhého typu vědy je, že neformuluje obecně platná poznání jako např. matematika, první typ vědy nám zase není schopen říci nic podstatného o některých důležitých událostech

společenského života. Obecně platné výroky této vědy, k nimž nebude možné nalézt okamžitě celou sérii protipříkladů, budou mít povahu pouze povšechných a nic neříkajících tvrzení.

Jedním ze základních argumentů pro zásadní rozdíl mezi přírodními a sociálními vědami v té době bylo zjištění, že v sociálních vědách je každý badatel součástí zkoumaného procesu. Když chci porozumět tomu, co je to národ, politická strana, rodina, rozvod, nevěra, korupce, svědomí atd., vždy využívám svou vlastní sociální zkušenost s těmito nebo podobnými jevy. Je to zkušenost, kterou prožívám. Například co je to svědomí a jak ovlivňuje společenské jednání, nejsem schopen posoudit, aniž bych měl se svědomím vlastní žitou zkušenost. Na základě své vlastní zkušenosti jsem schopen rozumět chování ostatních a například tomu, co je to, když někoho trápí špatné svědomí. Oproti tomu, když se snažím porozumět chemické struktuře rostlin nebo nerostů anebo lidského těla, využívám k tomu zcela odlišných myšlenkových postupů.

Multiparadigmatický charakter sociálních věd

Spor mezi těmi, kteří chtěli budovat sociální vědu analogicky k vědám přírodním, a těmi, kteří argumentovali ve prospěch specifčnosti sociálních věd ve své radikální verzi, již odezněl. Nicméně některé jeho rysy přetrvávají v dnešní době v protikladech kvantitativní a kvalitativní linie výzkumu. Kvantitativní linie výzkumu má blíže k přírodním vědám, kvalitativní linie blíže k vědám humanitním, jako jsou např. literární a hudební věda nebo estetika. O obou těchto hlavních liniích sociálně-vědního výzkumu bude podrobněji pojednáno ve čtvrté kapitole. Tato dvojjedinost ukazuje na specifčnost sociálních věd. I. Wallerstein (1998) používá dělení věd na přírodní, sociální a humanitní. Sociální vědy leží mezi přírodními a humanitními právě proto, že využívají metodologických postupů obou typů věd.

Sociální vědu charakterizuje různorodost nejen po stránce metodologické – v rovině protikladu spíše přírodovědného a spíše humanitního přístupu k výzkumu. Tato různorodost panuje i po stránce meritorní, tj. po stránce teoretických přístupů výkladů. Jedno z přijímaných schémat člení tyto teoretické přístupy v sociologii coby jedné z hlavních sociálních věd na funkcionalistické (sociální dění chápe jako harmonický systém), konfliktualistické (v jádru sociálního dění není harmonie, ale soupeření) a interpretativní (nic takového jako principy společenského systému neexistuje, důležití jsou konkrétní jednající lidé a jejich vnímání světa).

Tuto pluralitu metodologických i výkladových principů nazýváme multiparadigmatičnost (paradigma = závazný výkladový rámeček). Sociální vědy jsou multiparadigmatické. Nedá se jednoznačně a s konečnou platností říci, které z paradigmat je lepší nebo horší, i když často

mohou vést k až protichůdným stanoviskům. Podle některých autorů (např. Petrušek 1993:27–49) tento pluralistický (multiparadigmatický) charakter sociálních věd není třeba brát jako jejich handicap. Adekvátnějším posouzením daného stavu je uznání komplementarity rozličných přístupů. Právě proto, že jsou rozdílné, je ale třeba si vypěstovat určitou schopnost rozeznávat, co se doplňuje, od toho, co je mechanickým eklekticismem. Dobrý sociální vědec by se měl naučit rozpoznat silná a slabá místa jednotlivých paradigmat a snažit se je podle toho co nejlépe využívat.

SHRNUTÍ KAPITOLY

b Sociologie jako věda se zformovala ve specifických sociálních podmínkách 19. století, které měly charakter dvou revolucí, politické a průmyslové. Pro sociologii je charakteristická pluralita přístupů k metodám zkoumání sociálních jevů i k jejich interpretaci. Tuto charakteristiku označujeme jako multiparadigmatičnost.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Co je to multiparadigmatičnost sociálních věd?

V jakých historických a sociálních podmínkách se zformovala sociologie jako věda?

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Zkuste vymyslet příklady sociálních jevů, které lze podle vás dobře zkoumat přírodovědnými postupy, a pro které jsou vhodnější postupy humanitních věd?

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu četba: Bauman, Z. 1997. *Myslet sociologicky*. Praha: Slon. str. 7 – 23. Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

PRO ZÁJEMCE

Keller, J. 1992. *Úvod do sociologie*. Praha: SLON, str. 9–11.

3. Sociální problémy versus sociologické problémy a problém hodnotové neutrality sociálních věd

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola prohlubuje vymezení sociologie jako specifické perspektivy na věci, které každý zná ze svého každodenního života a diskutuje otázku hodnotové neutrality sociálních věd.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Lépe vymežit sociologický úhel pohledu.

Získáte:

Představu o vztahu sociologie a každodenního života.

Budete schopni:

Vymežit sociologii za pomoci jejího odlišení od běžného vědění každodennosti.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

sociologie a zdravý rozum, sociální vs. sociologické problémy,

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

V této kapitole si pokusíme sociologii přiblížit jako specifickou perspektivu na každodenní jevy, která se však od perspektivy tzv. zdravého rozumu systematicky odlišuje.

Sociální versus sociologické problémy

Když mluvíme o perspektivě, je důležité si uvědomit rozdíl této perspektivy a perspektivy laické. Jedním z příkladů může být rozdílnost i příbuznost sociálních problémů a sociologických problémů. O sociálním problému mluvíme tehdy, když my nebo někdo jiný považuje situaci za problematickou. Podle amerického sociologa Petera Bergera lidé obvykle mluví o sociálních problémech, když něco ve společnosti nefunguje adekvátním způsobem. Sociální problémy si vyžadují terapeutické řešení. Sociologické problémy jsou otázky, které si klade věda především proto, aby posunula hranice svého poznání. Podle Bergera sociologický problém nepředstavuje otázka, proč některé věci fungují špatně z jistého hlediska, ale na to,

jak funguje celý systém, jehož je tzv. problematická skutečnost součástí. Základním sociologickým problémem není rozvod, ale manželství, nikoli kriminalita, ale zákon a způsoby jeho aplikace, nikoli rasová diskriminace, ale rasově determinované rozvrstvení společnosti.

Jistěže se sociální a sociologické problémy často překrývají. Sociologové se zabývají nezaměstnaností, stárnutím, chudobou, diskriminovanými menšinami. I standardní součástí grantových žádostí na tzv. základní výzkum je otázka aktuálnosti a potřebnosti výzkumu. Jde však o to uvědomit si, že sociologická perspektiva je vždy širší než ta, která definuje sociální problém.

Sociologie a každodennost

Jistým specifikem sociologie je, že přináší poznatky o světě, který všichni známe. Sociologie vynáší soudy o dění, na které máme všichni už nějaký názor: např. ne/přízpůsobivost etnických menšin, rozvodovost, ne/rovný přístup ke vzdělání, ne/rovné odměňování mužů a žen za práci atd. Proto je jednou ze základních perspektiv, vůči které se sociologie vymezuje, perspektiva laického každodenního vědění, které někdy označujeme jako tzv. vědění zdravého rozumu. Tím nechci říci, že by vědecký rozum byl nezdravý, ale to, že laické každodenní vědění má charakter tvrzení typu „to je přece jasné“ nebo „to dá zdravý rozum“ apod. Důvodem je, že při praktické orientaci ve světě se nemůžeme nad každou sociální situací rozsáhle zamýšlet a zvažovat ji v rozličných kontextech. V praktickém životě musíme jednat, řešit své každodenní problémy. Vědění a argumenty, které máme při tom „po ruce“ neproblematizujeme, jednoduše je používáme. Polský sociolog Zygmunt Bauman vymezuje několik dimenzí, v nichž se sociologické vědění zásadně liší od každodenního vědění, ačkoli se vztahuje na ty samé jevy. Vedle té základní zásady, že pro sociologii platí pravidla vědeckého dokazování, tj. požadavek, aby každý objev či nový poznatek bylo možné veřejně přezkoumat, pojmenovává Bauman další subtilnější charakteristiky. Sociologie se snaží překročit horizont zkušenosti každodenního životního světa. Snaží se rozšířit perspektivu, kterou nabízí individuálně žitý svět. A to jednak kvantitativně tím, že sbírá více faktů a místo jednotlivostí zkoumá statistiku, a jednak kvalitativně tím, že se snaží překročit individuální zkušenost a praktické zájmy směrem k historii společenského celku a jeho struktuře. Snaží se odhalit v individuálním životě nějaké obecnější struktury. S tím souvisí další specifikum sociologie, jež Bauman nazývá „oddůvěřňování důvěrného“. Míni tím právě schopnost podívat se na důvěrně známé události z úhlu, který odhaluje nové souvislosti, jež zůstávají v rutíně každodennosti utajené. Tak např. umožní vidět individuální pracovní úspěch či neúspěch nikoli (pouze) jako výsledek

individuálních schopností a píce, ale jako určitou strukturální dispozici jisté sociální pozice dané sociálním původem člověka, který se na této pozici ocitnul. Podobně se např. sociologie snaží odhalit strukturální příčiny volby určitého životního partnera, rozhodnutí o uzavření či neuzavření sňatku, přání mít nebo nemít určitý počet dětí apod.

Problém hodnotové neutrality sociálních věd

S otázkou překrývání sociálních a sociologických problémů úzce souvisí otázka, zda sociologové (či sociální vědci obecně) mohou z pozice vědy formulovat hodnotící soudy o sociálním dění. V rámci přírodovědy by tato otázka mohla vypadat např. tak, zda mají vědci, kteří zkonstruovali atomovou bombu kompetence k tomu, aby rozhodovali o jejím použití. Může vědec pronášet hodnotící soudy o společenských cílech, potřebách a žádoucím společenském uspřádání, nebo má pouze nestranně poznávat realitu a rozhováním o společenských cílech nechat na občanech a jejich politických zástupcích?

Problém hodnot v sociologii a otázka její společenské angažovanosti se zdají být evergreenem této disciplíny. Problém prakticity a normativity je vepsán do „genetického kódu“ sociologie, stál u jejího vzniku reagujícího na rozpad tradiční společnosti a vine se jako červená nit dál jejími dějinami. Je tématem klasickým, nabízené odpovědi sociologických klasiků jsou v této otázce stále relevantními a v různých reminiscencích vstupují znovu a znovu do diskuse na téma možnosti či nemožnosti, vhodnosti či nevhodnosti angažované sociální vědy. I v současných diskusích se neustále dostávají ke slovu K. Marx a M. Weber, jako dvě sudičky rodící se disciplíny, i další klasické v nejrůznějších modifikacích a up-grade verzích. A. Comta lze připojit do trojice, která stála v této otázce u kolébky sociologie a způsobila její rozporuplný osud.

Nahlédneme-li do klasické sociologie, uvidíme, že již Comtova sociologie byla budována jasně s intencí obnovy společenského řádu rozvráceného revolucemi, ale známější a pravděpodobně i vlivnější jsou praktické intence patrné v koncepci Marxově. Paradigmatickou tezí jeho angažovaného přístupu je známá Marxova závěrečná 11. teze o Feuerbachovi, v níž se tvrdí, že nejde pouze o to svět vykládat, ale i změnit (Marx 1952: 91). Příklon k pojmu praxe, založený na kritice abstraktních spekulací německých filosofických idealistů, kteří „sestupují z nebe na zemi“ (Marx, Engels 1952: 24), místo, aby se drželi reálných společenských poměrů a stoupali jako Marx „ze země k nebi“, je teoretickým východiskem jeho angažovaného postoje.

Antitezí takového postoje usilujícího o změnu poměrů je neméně známé pojetí „nehodnotící sociologie“ M. Webera. Jeho názory v této otázce jsou poměrně jasně vyloženy ve dvou

slavných přednáškách na téma vědy a politiky jako povolání, proslovených v letech 1918/1919 (Weber 1998: 109–134, 246–296), které navazují na Weberovy metodologické úvahy z prvních desetiletí 20. století o objektivitě sociálně vědního poznání, chápající či rozumějící sociologii a hodnotové neutralitě sociologických a ekonomických věd (Weber 1983: 41–222).

Nemůžeme zde podat vyčerpávající přehled jednotlivých řešení problematiky hodnot ve vědě ani v případě Weberově, ani u dalších badatelů, kteří se touto problematikou zabývali. Připomeňme alespoň některé hlavní postavy a školy, které se do diskuse zapojily. Konkrétně Weberovy úvahy lze ve stručnosti shrnout v závěr, že sociální věda by se neměla vyjadřovat hodnotícím způsobem k dění ve společnosti. Hodnoty nemají přístup ani do vědeckých publikací, ani do posluchárny, jsou přípustné pro výběr vědeckého problému a tento práh zkoumání nesmějí překročit. Weber se domnívá, že je možné a žádoucí rozdvojit osobnost vědce na nehodnotícího badatele a hodnotícího občana. Sám se o to svým osobním příkladem snažil a jeho práce na pomezí historie, ekonomie a sociologie jsou skutečně v intencích jeho kréda nehodnotící sociologie. Kromě toho se ale hodně angažoval ve veřejném životě (byl např. členem Společnosti pro sociální politiku, spolupracoval na ústavě Výmarské republiky, zastával poněkud nacionalistické a patetické osobní postoje při vstupu Německa do první světové války, které ovšem poměrně brzy opustil, spoluzakládal politickou stranu a neúspěšně za ni kandidoval do říšského parlamentu (srov. např. Keller 2004: 237 an.)).

Popřením Weberovy myšlenky, že politická tj. hodnotící pozice se nedá vědecky zdůvodnit, je slavná Mannheimova práce, která vyšla osm let po Weberově smrti (Mannheim 1928, slovensky 1991). V protikladu k Weberovi v ní dokazuje, že politika jako věda možná je, a jeho argumentace se v některých důležitých bodech podobá koncepci, kterou v našich podmínkách rozvíjeli Bláha a J. L. Fischer. Jejich společným jmenovatelem je kultivace pojmu vědy „kvalitativním“ směrem (ve Fischerově smyslu) v protikladu k descartovskému mechanistickému světonázoru. Mannheim tematizuje „ideologičnost“ – tj. sociální vázanost každého vědění, ale odmítá, že z této vázanosti nutně vyplývá relativismus a místo toho hovoří o „relacionismu“. Veškeré vědění je sice perspektivním, ale tím, že je vázáno k jednomu „předmětu“, je odmítnut i nepřekonatelný relativismus. Problém spočívá podle Mannheima spíše v syntéze relativně pravdivých stanovisek, která vidí předmět pravdivě, ale z různých úhlů, což je nejčastěji kritizované místo jeho koncepce. Perspektiva jako taková je v principu neškodná, naopak díky ní můžeme vidět to, co je z jiných úhlů neviditelné.

Nehodnotící linie je od doby před druhou světovou válkou až do současnosti spojena především s rozvíjením metod a technik kvantitativního empirického výzkumu, v jehož počátcích stojí

výrazná postava P. Lazarsfelda působícího v Rakousku a později v USA.¹ Angažovanou a hodnotící sociologii v padesátých a šedesátých letech na Americkém kontinentě reprezentuje nejvíce kritická sociologie CH. W. Millse, v Evropě je od šedesátých let nepřehlédnutelná a vlivná kritická teorie J. Habermase. Obě mají zřetelně marxistické kořeny, i když o Habermasovi platí, že jeho teoretické dílo je rozkročeno přes většinu vlivných proudů sociálně filosofického myšlení 20. století. Vedle zmíněných nejvýraznějších postav sociologického diskursu bychom našli řadu dalších na obou stranách barikády od šedesátých let až do současnosti. Pozornost by si jistě zasloužila nehodnotící behavioristická linie výzkumu, reprezentovaná v šedesátých a sedmdesátých letech G. C. Homansem; z linie opačné stojí alespoň za připomenutí sociologie francouzská: např. „angažovaný pozorovatel“ R. Aron, úvahy P. Bourdieu, nebo etický náboj Foucaultova „nietscheovského osvícenství“; v USA „humanistická perspektiva“ P. Bergera a mnoho dalších. Z nejnovějších snah v této linii úvah lze jmenovat tzv. veřejnou sociologii a feministickou sociologii, kterým ještě bude věnována podrobnější pozornost.

Na tomto místě můžeme konstatovat, že od počátku sociologie až do současnosti se vede neustálá výměna názorů mezi zastánci tzv. „nehodnotící sociologie“ ve smyslu imperativu M. Webera a angažovanými badateli v otázce legitimacy a vůbec možnosti angažované vědy.

SHRnutí KAPITOLY

Specifikum sociologie spočívá v tom, že přináší poznatky o oblasti, kterou každý člověk důvěrně zná a má na ni nějaký názor. Proto základní perspektivou, vůči které může být sociologie vymezena, je perspektiva tzv. zdravého rozumu každodennosti. Laickými sociology jsme de facto všichni. Odbornými sociology se stávají ti, kteří kvalitu svých poznatků pozvednou kvantitativně i kvalitativně použitím vědeckých metod a zdrojů informací.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Jaký je rozdíl mezi sociálními a sociologickými problémy?

Jaké jsou rozdíly mezi sociologickou perspektivou a perspektivou tzv. zdravého rozumu podle Z. Baumana?

¹ O pionýrském počínání P. F. Lazarsfelda podává dobrou informaci monografie H. Jeřábka (1997), zaměřená na genealogii Lazarsfeldových výzkumů.

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Zkuste se zamyslet nad tím, které vaše běžné činnosti i činnosti lidí ve vašem blízkém okolí byste označili za ritualizované?

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: Keller, J. 2005. *Úvod do sociologie*. Praha: Slon. 9 – 19. Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

PRO ZÁJEMCE

Bauman, Z. 1996. *Myslet sociologicky*. Praha: SLON, str. 7–23, 204–220.

4. Metody sociologického zkoumání a jejich využití v sociální práci

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Ve čtvrté kapitole se seznámíte s dvěma základními strategiemi empirického výzkumu v sociálních vědách, s tzv. kvantitativním a kvalitativním výzkumným paradigmatem. Většina soudobých výzkumů přináší spíše buď k jedné, nebo druhé z nich. Někdy se mezi oběma liniemi vedou spory, snažte se je však vnímat jako dva rovnocenné komplementární přístupy k sociální realitě.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Budete umět popsat dva hlavní výzkumné přístupy k sociální realitě.

Získáte:

Získáte základní představu o dvou hlavních výzkumných strategiích v empirickém sociálním výzkumu.

Budete schopni:

Když se setkáte s výsledky určitého výzkumu, měli byste být schopni posoudit jeho obecné klady i zápory a nemít falešná očekávání.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

spor o metodu duchovních věd, kvantitativní výzkum, kvalitativní výzkum, povaha informace v kvantitativním a kvalitativním výzkumu, logika kvalitativního a kvantitativního výzkumu, generalizace závěrů, validita, reliabilita, kombinace kvalitativních i kvantitativních technik, integrovaný výzkum.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Nejprve si pro pochopení logiky kvantitativního a kvalitativního výzkumu přiblížíme historické okolnosti, v nichž se formovaly oba výzkumné přístupy. Potom se zaměříme na schematické přiblížení rozdílů mezi kvantitativním a kvalitativním typem výzkumu a ukážeme si základní výhody a nevýhody obou přístupů. Důležité informace se týkají rozdílných možností zobecnění

(generalizace) poznatků, zjištěných těmito dvěma rozdílnými výzkumnými přístupy. Přiblížíme si také dva klíčové metodologické pojmy validita a reliabilita.

Role výzkumu v sociální práci

Jaká je role výzkumu v sociální práci? K čemu je takový výzkum a nakolik je vlastně potřebný? Vždyť pro sociální práci jsou stěžejní praktické dovednosti a ne produkce teoretických poznatků. To je pravda, nicméně situace je trochu složitější. Od té doby, co se sociální práce stává předmětem vysokoškolského studia, stává se oblastí výzkumnou. Univerzita je stále velice těsně spojena s produkcí a konzumací vědeckých poznatků. Sociální pracovníci se tak nutně stávají uživateli vědeckého vědění. Minimálně z toho důvodu je vhodné, aby rozuměli základním způsobům jeho produkce. Vedle toho jde však ještě o to, že sociální pracovník se dostává do kontaktu s výzkumem v praxi ve dvou dalších podobách. Tou první je, že on sám se stává potenciálním spoluproducentem takových poznatků všude tam, kde jde o produkci informací, ať už jde o zjišťování potřebnosti určitých sociálních služeb, vyhodnocení určité metodiky práce s klientem, tvorbu komunitních plánů, čerpání poznatků z kazuistik atp. Ve druhém případě je bezprostředním uživatelem těchto poznatků, které vznikají v rámci cílených projektů v nejrůznějších oblastech sociální práce. A to nejen jako jejich koncový uživatel, ale i jako zadavatel výzkumných úkolů v rámci nejrůznějších projektů. V této pozici zadavatele a konzumenta v jedné osobě je nanejvýš užitečné, aby měl základní představu o způsobech produkce vědeckých výsledků v rámci sociálních věd. Výzkum v oblasti sociální práce má sice svá určitá specifika, která jej přibližují více ke kvalitativnímu výzkumu, participativním technikám, komunitnímu přístupu apod. (Bjelončíková, Glumbíková, Gojová, Gojová. 2015) ale ta základní metodologická pravidla a zásady na kterých stojí jsou společné pro sociální vědy jako celek.

S ohledem na dichotomii sociálních a sociologických problémů, kterou jsme představili v předchozí kapitole, si můžeme přiblížit dva hlavní typy výzkumu, tzv. základní a aplikovaný výzkum. Cílem základního výzkumu je zodpovědět vědecké otázky, které vyplývají z logiky samotné vědy, a které si vědní disciplína klade proto, aby posunula hranice svého poznání. V případě aplikovaného výzkumu jde o nalezení řešení pro určitý praktický problém za použití vědeckých metod získávání poznatků. Je zřejmé, že v sociální práci se setkáme především s aplikovaným výzkumem.

Na následujících řádcích se seznámíte se dvěma hlavními metodologickými pilíři sociálních věd, kvantitativním a kvalitativním přístupem, jejichž rozdíl jsme nakousli již v předchozích

kapitolách. Nedá se říci, že by základní výzkum používal jiné metodologické paradigma než výzkum aplikovaný. Jde spíš o povahu otázek, které si klade, než o způsob jejich řešení.

Historický exkurz do doby formování kvantitativního a kvalitativního výzkumného paradigmatu

V první kapitole jsme se věnovali otázce pluralitního charakteru sociálně vědního poznání, tzv. multiparadigmatičnosti sociálních věd. Mluvili jsme o meritorních a metodologických paradigmatech v sociologii. Nyní se zaměříme na zmiňovaná metodologická paradigmatu podrobněji. Sociologický či obecně sociální výzkum stojí, obrazně řečeno, rozkročen na dvou nohách, kvantitativní a kvalitativní. Pod termínem kvantitativní metody se skrývají metody pracující s hromadnými daty (rozsáhlé soubory dat vypovídající o mnoha lidech). K analýze těchto dat se často využívá speciální software pro statistickou analýzu dat. Typickou metodou, i když zdaleka ne jedinou, tohoto typu výzkumu je dotazník. Kvalitativní výzkum se nesoustředí na čísla a množství, ale na odhalování struktur smyslu a významu jedinečných situací v sociálním životě. Typickou metodou kvalitativního výzkumu je tzv. zúčastněné pozorování, při kterém výzkumník participuje na sociálním životě zkoumané skupiny či sub/kultury. Namísto statistických operací se používá často tzv. hustý popis (zejm. v etnografii) k vystižení typických rysů a jedinečností zkoumaných jevů.

Pro porozumění logice těchto dvou výzkumných přístupů je užitečné ohlédnouti do doby formování těchto paradigmat. Možná víte, že sociologii dal její jméno francouzský filosof August Comte, první představitel pozitivismu. Jeho představou bylo budovat sociologii po vzoru přírodních věd. Zprvu také sociologii nazýval sociální fyzikou. Pozitivistická sociologie se snažila prezentovat společenský život jako víceméně automatické působení neosobních sil (*Dějiny...* 1982: 168). Úkolem sociologie je odhalovat objektivní zákony sociálního dění, podobně jako to dělá fyzika u dění přírodního. Jednostrannost pozitivismu i reálné problémy, do kterých se dostal při výzkumné praxi, brzy přivodily kritiku protipozitivistického proudu. Ten hledal pro vysvětlení sociálních jevů namísto neosobních objektivních principů principy subjektivní, individuálně osobnostní. Asi nejznámější dobový představitel tohoto antinaturalistického (naturalismus znamená v tomto kontextu snahu připodobnit se přírodním vědám, natur = příroda) přístupu Wilhelm Dilthey svůj postoj zdůvodňoval přibližně následujícím způsobem: Příroda je nám vnější. Naším světem je společnost. Rozumíme životu společnosti, protože jsme její součástí. Sociální jevy jsou proto pochopitelné zvnitřku. Co je láska, sociální distance, svědomí nebo přátelství, nepochopíme žádným vnějším „objektivním“ popisem. Tyto věci chápeme u jiných, protože je sami prožíváme. Krize fyziky na přelomu 19.

a 20. století, tj. obrat od newtonovské k relativistické einsteinovské fyzice, nabourala ještě více pozitivistickou představu a posílila pozice antipozitivistů.

Rozdíly kvantitativního a kvalitativního přístupu

Základní rozpor mezi zastánci tzv. „nestranné objektivity čísel“ a zastánci „subjektivního porozumění smyslu“ při sociálním výzkumu přetrvává dodnes v různých obměnách a nuancích. Od druhé poloviny 20. století se však ozývá stále více hlasů, které se snaží tyto dva rozdílné přístupy ke skutečnosti kombinovat. (V české produkci viz např. Loučková 2010). Nelze jednoznačně rozhodnout, který přístup je lepší. Dobrý výzkumník by měl znát oba dva a umět porovnat jejich vzájemné výhody a nevýhody. V ideálním případě by měl být schopen oba přístupy kombinovat v rámci jednoho výzkumu. Kvantitativní výzkum se používá především pro zjišťování postojů a názorů populace, případně preferované hodnoty s cílem zmapovat většinové trendy. Kvalitativní přístup využijeme především u marginalizovaných skupin, které jsou spíše na okraji společenského dění. Dotazník je v tomto případě obtížně použitelný. Zkombinovat oba výzkumy můžeme například při výzkumu rozvodovosti. Kvantitativní přístup může zjistit míru rozvodovosti v populaci a zda má vzestupný nebo sestupný trend. Důvody rozvodu u rozvedených však pomůže zjistit spíše přístup kvalitativní.

Následující tabulka přináší přehled základních rozdílů obou přístupů. Berte je však jako protilehlé póly, přičemž většina výzkumné reality se nachází někde mezi nimi.

kvantitativní	kvalitativní
cílem je testování hypotéz	cílem je vytvoření teorie (hypotéz) cílem je tvorba hypotéz

deduktivní logika	induktivní logika
omezený rozsah informace o mnoha jednotkách/jedincích	mnoho informace o malém počtu jednotek/jedinců
redukce reality na proměnné a sledované vztahy mezi nimi (kvantitativní výzkum je schopen řešit jen problémy redukovatelné na sledovatelné a kvantifikovatelné proměnné a jejich vztahy)	redukce počtu sledovaných jedinců/jednotek
generalizace na populaci je snadná a měřitelná	generalizace na populaci je problematická či nemožná
vyžaduje silnou standardizaci = vysoká reliabilita	slabá standardizace = nízká reliabilita
omezenost kategorií redukuje validitu	neomezenost kategorií zvyšuje validitu
testuje porozumění sociální realitě	snaží se o porozumění sociální realitě

Zpracováno podle: Disman (1998: 286–287) a Reichel (2009: 41)

Logika kvantitativního a kvalitativního výzkumu: Testování hypotéz versus rozumění

Zatímco kvantitativní výzkum sleduje striktně deduktivní logiku, kvalitativní výzkum může být veden jak deduktivní, tak induktivní logikou. Deduktivní logika znamená, že si předem připravíme model, jak asi sociální realita funguje ve skutečnosti. Tento model popisují předem zformulované hypotézy. V průběhu výzkumu potom zjišťujeme, jakou má náš model představu v realitě, neboli testujeme své hypotézy. Například na základě existujících výzkumů můžeme předpokládat, že v otázce výběru životního partnera existuje vyšší pravděpodobnost pro volbu stejně vzdělaného partnera než pro partnera s odlišným stupněm vzdělání (mluvíme o tzv. vzdělanostní homogamii). Tento model zkusíme zformulovat co nejkonkrétněji. Na základě podrobnějšího modelu můžeme například zkonstruovat nástroje (např. dotazník, rozhovor, analýza statistik), kterými budeme zjišťovat preference jednotlivých lidí ve volbě jejich budoucího partnera co do vzdělání a dále zjišťovat reálné vzdělání životních partnerů. Na základě sebraných dat můžeme potom konstatovat, do jaké míry je náš předpokládaný model

pravdivý (jak pro deklarované preference, tak pro reálné jednání) a ve kterých ohledech se odlišuje od zkoumané reality.

Naproti tomu induktivní logika představuje takový postup, při kterém nemáme jasně určený model. Do výzkumu vstupujeme s vágní představou, kterou zpřesňujeme teprve na základě dat, která sebereme v terénu. Tento přístup byl rozvíjen zejména v kulturní antropologii a etnografii při výzkumu exotických kultur. Například chceme-li se něco dozvědět o partnerských preferencích společnosti Papuánců na Nové Guineji, kteří žili až do 20. století odříznuti od ostatního světa, máme k dispozici jen dílčí informace od dobrodružných cestovatelů. Svoji vágní představu můžeme dále zpřesňovat až na základě zprvu trochu chaotického sběru dat. Z nich se můžeme snažit vytušit určité struktury a svůj vágní model zpřesňovat. Až bude náš model dostatečně propracovaný, aby šel převést na matematizovatelné proměnné, můžeme zkusit přistoupit ke kvantitativní výzkumné strategii a ověřit jej exaktněji. Příklad Papuánců je názorný vzhledem k jejich exotičnosti a evidentní neznámosti. Ale i v naší kultuře existuje mnoho „jiných“ subkultur či dílčích sociálních světů, které jsou z hlediska sociologie i majoritní společnosti v podstatě neznámé a tedy „exotické“. Typickými příklady jsou etnické menšiny ve velkoměstech nebo náboženské komunity. Myslím, že všichni dobře porozumí Parkovu (1925:26) tvrzení, že lidé ve městě, kteří se mohou na přechodu téměř dotýkat svými lokty, často reálně žijí ve zcela odlišných sociálních světech (R. E. Park – představitel tzv. Chicagské školy, která začala v USA 20. let s empirickými sociologickými výzkumy města). Pro proniknutí do těchto sociálních světů jsou daleko obratnější měkčí techniky kvalitativního výzkumu (např. zúčastněné pozorování, opakované hloubkové rozhovory) než kvantitativní nástroje. Kvalitativní metody lze samozřejmě uplatnit také v rámci deduktivního schématu. Kvantitativní metody lze uplatnit pouze v rámci deduktivního schématu.

Redukce v obou typech výzkumu

Protože kvantitativní výzkum sleduje takové proměnné, které je možné kvantifikovat, lze v jeho rámci zjišťovat pouze formy odpovědí, které lze převést na číselné škály (např. míru souhlasu s daným výrokem, kladný nebo záporný postoj k nějakému objektu, věk, pohlaví, počet členů domácnosti apod.), s nimiž lze dále dělat statistické operace. Kvantitativní výzkum je schopen řešit jen problémy redukovatelné na sledovatelné proměnné a jejich vztahy. Díky tomu ale dochází k určité redukci významové bohatosti informace, kterou sociální život reálně má. Kvantitativní výzkum je schopen poskytnout pouze omezený rozsah informace o mnoha jedincích. Oproti tomu kvalitativní výzkum, pátrající po smyslu a významu jedinečných

sociálních situací, je schopen poskytnout velké množství informace (bohatý popis), ale pouze o malém počtu jedinců. Vezměme příklad výzkumu nejrůznějších domácích rituálů (stravovacích, uklízacích, vítacích atp.). V realitě se nelze účastnit života velkého počtu domácností zároveň a konat v nich kvalitativní pozorování. A i kdyby to bylo možné, vznikl by pravděpodobně tak rozsáhlý datový materiál, že výsledky jeho analýzy by spatřily světlo světa v době, kdy by už nebyly aktuální. Zatímco kvantitativní výzkum redukuje rozmanitou sociální realitu na proměnné a sledované vztahy mezi nimi, kvalitativní výzkum nutně redukuje počet sledovaných jedinců (srov. Disman 1998: 286 an.).

Generalizace

Obě paradigmaty se liší v možnostech generalizace neboli zobecnění našich závěrů zjištěných ve vzorku na celou populaci. Populace v sociologickém smyslu nepředstavuje vždy pouze populaci lidí žijících na nějakém území nebo v hranicích států. Populace je různými způsoby vymezená skupina nejen lidí, ale klidně i jiných „jednotek“, např. knih pro děti, časopiseckých článků, televizních pořadů apod. Většinou však nejsme schopni prozkoumat všechny jednotky dané populace. Ptáme se jen některých lidí, sledujeme jen některé televizní pořady, čteme jenom některé texty z populace knih pro děti. Ty skutečně zkoumané jednotky tvoří náš výzkumný vzorek. Zatímco u kvantitativního výzkumu jsme v řadě případů schopni matematicky vyjádřit pravděpodobnost, s jakou jsou naše zjištění na vzorku platná i pro populaci a také jak moc se náš vzorek liší od populace, u kvalitativního výzkumu je matematizace naší jistoty nemožná. Často pomocí tohoto typu výzkumu zkoumáme populace, které nemají pevně stanovené hranice, např. populaci příslušníků punkové subkultury nebo populaci milovníků moderního umění. U takových populací je velmi těžké určit, kdo k ní (ještě) patří a kdo (už) nikoli. Kvantitativní výběr i metody jsou při zkoumání takových populací dosti těžkopádné a omezené. Náš vzorek je konstruován jiným způsobem a naše zobecnění nelze vyjádřit pomocí statistické jistoty. Spíše formulujeme závěry typu: „Pro milovníky moderního umění je typické, že...“, „Velmi často se můžeme u příslušníků punkové subkultury setkat s...“, apod.

Standardizace a otázka reliability

Pro to, abychom získali stejně strukturovanou informaci o mnoha jednotkách, a také proto, že statisticky se dají porovnávat pouze jednoduše srovnatelné a matematizovatelné vlastnosti, pracuje kvantitativní výzkum s vysoce standardizovanými nástroji (všechny dotazníky v jednom výzkumu jsou stejné, všichni tazatelé musí klást otázky v předepsaném znění i pořadí,

při pozorování se zaznamenává délka nebo frekvence jednoznačně rozpoznatelné jednotky chování). Tento přístup přináší jednu velikou výhodu, vysokou reliabilitu. Reliabilita znamená v sociologickém výzkumu totéž co spolehlivost. Reliabilní měření je takové, které dává při opakovaném použití stejné výsledky, nezmění-li se stav objektu (Disman 1998: 62). Máte-li zapsat např. počet cyklistů, kteří projedou po mostě přes řeku Opavu mezi 12. a 13. hodinou, se spolehlivostí záznamu nebude asi větší problém. Velmi snadno lze předem ošetřit případy, kdy si to cyklista v půli mostu rozmyslí, nebo případy, kdy cyklista vjede na most v 12:59 a vyjede z něj v 13:01. Budete-li mít za úkol popsat výraz v obličejích cyklisty, bude jistota, že jej popíší různí výzkumníci stejně, nebo i jeden výzkumník v různou dobu, daleko problematičtější. Sociologickým jazykem řečeno, druhý případ měření má problematickou reliabilitu. Z hlediska reliability obvykle vyhrává kvantitativní přístup nad přístupem kvalitativním. Ovšem i kvalitativní přístup často poskytuje stejně reliabilní výsledky jako přístup kvantitativní. Většinou jsou však kroky k zajištění reliability daleko pracnější.

Otázka validity

Standardizace s sebou ovšem nese již zmiňované úskalí redukce informace. Kategorie dotazníku jsou často uzavřené nebo velmi obecné a jen obtížně si mezi nimi respondent může najít místo plně vystihující jeho pozici. Kvantitativní výzkum trpí problémem s validitou. Validita představuje něco jako pravdivost či hodnověrnost. Validní měření je takové, které měří skutečně to, co jsme zamýšleli měřit. Zatímco reliabilita je termín, který lze použít pouze na techniky měření, pojem validity se používá jak na měření, tak na posouzení hodnoty výsledné informace. Validní měření vede pochopitelně k validním výsledkům. Neomezenost předem stanovenými kategoriemi v kvalitativním výzkumu zvyšuje validitu našich technik i našich zjištění.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Empirický výzkum v sociálních vědách je založen na dvou pilířích. Jednu tvoří kvalitativní výzkumná strategie, druhou kvantitativní. Kvantitativní přístup má blíže k přírodním vědám. Kvalitativní přístup má blíže k vědám humanitním. Obě výzkumné strategie mají své výhody i omezení. Kvantitativní výzkum je schopen zjistit pouze omezený rozsah informace a jen takové, která je převoditelná na proměnné a jejich vztahy. To je vykoupeno větší možností matematické přesnosti statistických analýz a při zobecňování našich závěrů. Zjištění kvantitativního výzkumu lze častěji vztáhnout na rozsáhlé populace než ve výzkumu kvalitativním. Kvalitativní výzkum je schopen podat detailní informaci, ale pouze o poměrně

malém souboru jedinců. Zobecnění na rozsáhlejší populace je problematické. Oba typy výzkumu bychom měli vnímat jako vzájemně se doplňující přístupy k plnému pochopení sociální reality.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Validita a reliabilita jsou základní pojmy, s nimiž operuje sociologická metodologie. Mají k sobě úzký vztah. Přemýšlejte o něm a zkuste zodpovědět dvě následující otázky:

úkol 1: Může být nereliabilní měření validní a proč?

úkol 2: Může být nevalidní měření reliabilní a proč?

Porovnejte hlavní výhody a nevýhody kvantitativního a kvalitativního výzkumu.

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

V rámci předchozí kapitoly jste měli za úkol navrhnout předmět potenciálního výzkumu. Nyní zkuste v obecné rovině zvážit, jak by asi vypadal konkrétní výzkum v rámci této problematiky ve své kvantitativní podobě a jak by vypadal v podobě kvalitativní.

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: Danics, Š., J. Dubský a L. Urban. 2019. *Základy sociologie a politologie*. 4. upravené a rozšířené vydání. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. 36 – 51.

PRO ZÁJEMCE

Další literatura:

Bjelončíková, M., K. Glumbíková, A. Gojová a V. Gojová. 2015. *Participativní přístupy v sociální práci*. I. díl. Ostrava: Ostravská univerzita, 26 – 59.

Disman, M. 1998. *Jak se vyrábí sociologická znalost. Příručka pro uživatele*. Praha: Karolinum. s. 284–325.

5. Klasická sociologie

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola představuje dílo dvou klasiků sociologického myšlení - Karla Marxe a Maxe Webera. Marx patří ke klasikům sociologického myšlení 19. století a asi nejcitovanějšího moderního sociálního myslitele, Weber je sociologem počátku století dvacátého a jeho dílo je dáváno s Marxovým do souvislosti jako jeho určitý protiklad.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Charakterizovat v hlavních obrysech dílo Karla Marxe a Maxe Webera i jejich vliv na rozvoj sociologického myšlení.

Získáte:

Představu o myšlení i osudech Karla Marxe a Maxe Webera

Budete schopni:

Kritičtěji přistupovat k jednostranným odsudkům nebo adoraci Marxovy koncepce a marxismu a seznámíte se se sociologickou alternativou komplementární k Marxovu výkladu kapitalismu.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Karel Marx, třída, třídní boj, marxismus, materialistické pojetí dějin, odcizení, Max Weber, ideální typ, typologie panství, racionalita, kapitalismus, náboženství

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

Kapitola začíná rámcovým vymezením díla Karla Marxe a marxismu v dějinách sociálního myšlení. Přibližuje Marxovy životní osudy, dobový kontext vzniku jeho díla a klíčové koncepce, mezi které patří tzv. materialistické pojetí dějin, teorie tříd a koncepce odcizení.

Místo Karla Marxe a marxismu v dějinách sociálního myšlení

Asi nebude přehnané tvrdit, že Karel Marx patří k těm sociálním myslitelům, jejichž dílo vyvolává mimořádný a trvalý rozruch od doby svého vzniku v 19. století až do současnosti. Jde o myslitele, jenž nezůstal známý pouze omezené hrstce odborníků, ale jehož dílo se dostalo (a v určité formě stále dostává) pozornosti i mezi širší veřejností, zejména mezi představiteli a odpůrci dělnického hnutí. Dopad jeho díla byl tedy dvojitý, jednak na sociální teorii a jednak na sociální praxi. V rovině sociální teorie je třeba zmínit především význam v diskusích o filozofii dějin, tj. v otázkách, zda dějiny jsou podřízeny nějakému vývojovému zákonu, zda dějiny někam směřují (a kam), zda lze tento chod ovlivnit apod. Základním autorem je Marx v oblasti zkoumání ideologií, kterou v návaznosti na jeho pojetí podrobně rozpracoval jeden ze zakladatelů sociologie vědění K. Mannheim. Motiv sebereprodukce člověka skrze změnu materiálních podmínek je přítomen v sociologickém paradigmatu sociální konstrukce reality. Mezi významnými sociálními proudy je třeba jmenovat tzv. kritickou teorii, která reviduje marxistický ekonomický determinismus a zaměřuje se při analýzách mocenské dominance na sféru kultury a symbolické komunikace. Tento proud bývá také spojován s novodobými a poněkud módními analýzami rodové dominance. V pojmové výbavě těchto analytiků rezonují zejména Marxovy koncepty zvěcnění a odcizení.

Marxův vliv na sociální praxi je zejména dvojitý. Jednak jde o již zmíněný vliv na sociální hnutí, jednak jde o ideologii státního socialismu ve střední a východní Evropě. Část Marxova díla vznikala programově pro potřeby či v zájmu dělnického hnutí. Např. *Komunistický manifest* byl napsán r. 1847 přímo jako programový spis pro britský Svaz spravedlivých, z něhož se později stala komunistická strana v této zemi. Samotný Marx se v dělnickém hnutí angažoval a působil v jeho prospěch nejen vědeckou prací, ale také jako novinář. Význam pro ideologii státního socialismu je spíše ukázkou zneužití relevantních vědeckých objevů k partikulárním zájmům. Marxovo dílo zejména v leninské interpretaci se stalo předmětem politické víry a jeho pojmy rétorickou ozdobou politického zřízení, které působilo nezdědky přímo protikladně k intencím samotného Marxe, jimiž bylo odstranění panství člověka nad člověkem. Díky spojení Marxova díla s ideologií státního socialismu bylo toto dílo samotné paušálně odmítáno těmi, kteří nesouhlasili s praxí politického režimu, aniž by samotné dílo hlouběji znali, a naopak přívrženci režimu vyzdvihovalo, aniž by jejich znalost byla i jen nepatrně vyšší. Abychom se vyhnuli oběma jednostrannostem, podívejme se na Marxovy osudy a jeho základní pojmy a teoretické koncepce podrobněji.

Životní osudy Karla Marxe a dobový kontext jeho díla

Karel Marx pocházel z relativně dobře situované rodiny soudního rady v Trevíru. Studoval práva a později ještě filozofii a historii. Disertaci z filozofie obhájil roku 1841 v Jeně. Roku 1842 nastoupil jako šéfredaktor protifeudálně zaměřených novin v Kolíně nad Rýnem. O rok později se oženil s Jenny von Westphalen a přesouvá se do Paříže. Pařížský pobyt byl klíčový pro Marxův vývoj k socialismu a nasměroval i jeho badatelské aktivity. V Paříži se stýkal s revolučními emigrantskými kruhy, např. s německým básníkem H. Heinem nebo ruským anarchistou M. Bakuninem. V Paříži napsal *Ekonomicko-filozofické rukopisy* a společně s B. Engelsem, se kterým se poprvé seznámil již v Kolíně, dílo *Svatá rodina*. Pro své politicky publicistické aktivity byl z Paříže r. 1845 vyhoštěn. Následoval pobyt v Bruselu a *Teze o Feuerbachovi* a s Engelsem *Německá ideologie* a na přelomu revolučních let 1847/48 vytvořil pro Svaz spravedlivých ideologický program *Komunistický manifest*. 1848 byl Marx vyhoštěn i z Bruselu, krátce pobýval v Paříži a v Kolíně, ale nakonec našel útočiště v Londýně, kde žil z výtěžků z publicistiky a z podpory B. Engelse, který byl poměrně zámožný, až do konce života. V Londýně Marx vytvořil monumentální dílo *Kapitál*, z něhož za jeho života vyšel pouze první díl a další dva po jeho smrti v redakci B. Engelse, nebo *Rukopisy ke kritice politické ekonomie*, jež představovaly jednu z pracovních verzí *Kapitálu* a byly vydány teprve roku 1939. Stručná předmluva k tomuto spisu (text, který bývá publikován pod názvem „Předmluva ke kritice politické ekonomie“) shrnuje na pár stranách základy jeho pojetí člověka i společnosti.

Marxovo dílo vznikalo jako reakce na společenské změny, které přinesla průmyslová revoluce, resp. které se vynořily s rozvojem industriální společnosti. Při přechodu od agrární ekonomiky k ekonomice průmyslové spolupůsobily vedle samotného rozvoje technologií také dlouhodobé demografické procesy v Evropě. Populační nárůst za poslední století byl v Evropě tak velký, že stávající převážně agrární ekonomiky nestačily k uživení všech obyvatel. Populační přebytky tzv. agrárního přelidnění, tj. ty, pro které nebylo obrazně řečeno již na venkově dost chleba, nasála jednak zámořská migrace a dále nově vznikající průmyslová centra, která potřebovala pracovní sílu. Z počátku nekontrolovaný rozvoj trhu s pracovní silou pro průmyslové podniky s sebou nesl řadu sociálních problémů. Lidé soustředění v průmyslových centrech byli vytrženi z tradičních ochranných vazeb venkovských komunit sousedské a rodinné solidarity. Bez zákonů sociální ochrany pak byli nuceni pracovat často v krajně nevýhodných platových podmínkách a na hranici fyzické únosnosti. Patnáctihodinová pracovní doba nebo celodenní práce šestiletých dětí nebyla ničím výjimečným. Složitost situace, ze které se nové ekonomické i sociální uspořádání v Evropě rodilo, nelze převést do několika jednoduchých pouček. Marx

se pokusil o postižení klíčových faktorů a vývojových tendencí panující situace. Jeho analýza se pohybuje na rozhraní filozofické, ekonomické, historické a sociologické analýzy. Stejně jako složitost analyzované situace, ani Marxovo dílo není možné shrnout do několika málo pouček. Představme si však nejdůležitější pojmy a koncepce, které bývají považovány za klíčové a jejichž znalost by nám měla pomoci překonat jednostranná klišé, kterými je povědomí o jeho myšlení zkreslováno.

Nejvýznamnější Marxovy koncepty

Marxovy pojmy a koncepce se vyvíjely v průběhu doby. Obvykle se rozlišuje mezi tzv. „mladým“ a „zralým“ Marxem. První fáze jeho díla (přibližně do r. 1848) je charakterizovaná zájmem o odcizení, motivy emancipace člověka mj. osvobozením od touhy po zisku. Formuluje teorii nadhodnoty i materialistické pojetí dějin. Druhá fáze, která spadá do období po revolučním roce 1848, je charakteristická určitou radikalizací jeho názorů v podobě pojetí dějin jako dějin třídních bojů, rozpracovává koncepci konce kapitalismu revoluční cestou, teorii nadhodnoty.

Tzv. materialistické pojetí dějin: práce, základna a nadstavba, střídání společensko-ekonomických formací

Základní kategorií, kterou Marx charakterizuje člověka i společenský proces, je kategorie práce. Skrze práci se člověk vyrovnává s přírodou, zajišťuje si obživu, teplo, přístřeší. K životu je potřeba především prostředků k jeho zajištění, jež jsou materiální povahy. Produkce materiálních podmínek přežití je pro člověka zcela zásadní a určující. Proces této produkce je prací. Co člověk dělá, tím také je. Od tohoto jednoduchého a poměrně přesvědčivého argumentu se Marx dopracovává k materialistickému nazírání na vztah bytí a vědomí a formulaci dichotomie tzv. **základny a nadstavby**. Materiální podmínky bytí člověka jsou určující. Jsou jakousi základnou, nad kterou, resp. na které se může rozvinout duchovní nadstavba. Nejdříve je zde výrobní proces se strukturou výrobních sil a výrobních vztahů jako nezbytný podklad pro nadstavbové prvky, jako je věda, umění, náboženství apod. Že je třeba se nejdříve najíst, abychom mohli bádát, je poměrně triviální tvrzení. Marx však rozvíjí argument tím směrem, že povaha materiální základny určuje povahu nadstavby. Nejen to, že existuje náboženství, ale i povaha náboženství samotného se odvíjí od materiálních podmínek produkce. Nejde však o přímý determinismus, jak bývají někdy Marxovy teze zjednodušovány. Samotný Marx opakovaně zdůrazňoval vzájemnost základny a nadstavby. Určující role materiálních podmínek spočívá v tom, že určujícím momentem v dějinách je nakonec produkce a reprodukce skutečného života. Materiální podmínky jsou tak určující v poslední instanci. Užitečné je toto

dělení základny a nadstavby např. v rovině sociologie vědění, která se zabývá zkoumáním sociální podmíněnosti určitých myšlenek a z určité konstelace sociálních podmínek odvozuje konstituci myšlenkových struktur (např. náboženských představ).

Důraz na materiální produkci vedl Marxe k precizaci pojmů k její analýze. Pro tyto potřeby rozlišil pojmově **výrobní síly a výrobní vztahy**. Výrobní síly jsou pojmem zastřešujícím celkový materiální (technika a technologie) i lidský (fyzický i myšlenkový, resp. vědní) potenciál pro ekonomický proces. Výrobní vztahy jsou sociálními vztahy, jež souvisejí s výrobou. Jsou to tedy i vlastnické vztahy, vztahy rozdělovající práci (např. nadřízenost, podřízenost) mezi lidmi ve skupině apod. Marx ve své analýze přistupuje k jakési sociologizaci koncepce tím, že k výrobním silám i výrobním vztahům přiřazuje určitého sociálního nositele. Výrobní síly jsou progresivní složkou, která se dynamicky vyvíjí, výrobní vztahy složkou konzervativní. Podle Marxova pojetí ty důležité sociální konflikty v dějinách vznikají z rozporu mezi vývojem výrobních sil a stavem výrobních vztahů. Na základě tohoto pojetí formuloval koncepci dějin lidstva jako střídání **společensko-ekonomických formací**. Prvotní kmenové vlastnictví podobné vlastnictví rodinnému bylo v antice (hlavně v Římě) nahrazeno koncentrací majetku do rukou několika rodin a vyvlastněním drobných vlastníků. Další formace, jíž byla feudální a stavovská společnost, zakládala vlastnictví na příslušnosti k určité pospolitosti. Hlavními výrobci v tomto období nebyli otroci jako v antice, ale nevolníci. Buržoazní vlastnictví se zbavilo pospolitostní formy a stalo se soukromým vlastnictvím v plném slova smyslu. Přechody mezi formami měly většinou podobu revolučních proměn.

Teorie tříd

Marx aplikoval ve své analýze společenského dění princip dialektické filozofie vnímaje společenský proces jako souboj dvou protikladů, z jejichž konfliktní interakce vzejde nové uspořádání, které se zase dál dialekticky vyvíjí. Tento princip rozvíjel v pojednání o dialektice výrobních sil a výrobních vztahů a propojil ho i s **teorií tříd**. V Marxově pojetí společenského vývoje existují v principu vždy dvě protikladné třídy proti sobě. Jednu třídu tvoří nositelé výrobních sil, kteří jsou v této situaci těmi, kteří mají zájem na změně. Nositelé výrobních vztahů jsou těmi, kteří se snaží uhájít stávající poměry a představují protikladnou třídu. Např. buržoazie byla v období feudalismu nositelem výrobních sil a později se stala nositelem výrobních vztahů a její roli převzal proletariát. Marxovo pojetí tříd je principiálně antagonistické (díky principu dialektiky) a nepřipouští nadtřídní solidarity.

Důležité je Marxovo rozlišení třídy o sobě a třídy pro sebe. Třídu o sobě tvoří lidé objektivně i bez vlastního přesvědčení o své třídní příslušnosti. Třída pro sebe se konstituuje tehdy, když

je objektivní přináležitost doplněna o moment subjektivního třídního uvědomění. Tento moment je také rozhodující pro možnost kolektivní akce, vedoucí ke změně sociálních podmínek. Vyústění Marxovy filozofie dějin je poměrně optimistické. Dialektický vývoj společensko-ekonomických formací není nekonečný, ale ústí podle Marxe v beztřídní společenské uspořádání. V tomto smyslu je Marx prorokem konce dějin a zde se také skrývá silný emancipační potenciál jeho koncepce, který dokázal oslovit velmi široký okruh lidí i mimo hranice sociálních věd nebo socialistických politických aktivistů.

Koncepce odcizení a nadhodnoty

Emancipační potenciál v sobě obsahuje i Marxova koncepce odcizení, která je jednou z klíčových kategorií hlavně jeho raného díla. V *Ekonomicko-filozofických rukopisech* je „odcizená práce“ centrální ideou. Odcizenou prací míní především práci námezdní. Námezdní práce dělník v kapitalismu přestala být životním cílem o sobě, ale stal se pouhým prostředkem ke skutečnému životu. Výsledky dělníkovy práce mu totiž nepatří. Jsou mu odcizeny, místo nich dostává mzdu, která stačí jenom k tomu, aby mohl dále reprodukovat svoji pracovní sílu. O co více vyrobí, o co více je výkonnější, o to chudším se vzhledem ke kapitalistovi stává. Vyšší mzda na degradaci nic zásadního nemění. Princip odcizení je reprodukován principem soukromého vlastnictví.

To, co si kapitalista přivlastňuje, je nadhodnota, kterou vytváří dělníková práce. Mzda nevyjadřuje dělníkům podíl na zboží, ale je součástí zboží, které patří kapitalistovi, které kapitalista prodává a kupuje si za ně dělníkovu práci. Dělníkovi je tato nadhodnota odcizena, nepatří mu, nemá podíl na zisku.

Marx přitom rozlišuje čtyři dimenze odcizení, které jsou spojeny s výrobou zboží, tj. předmětů vyráběným pro trh, nikoli pro osobní potřebu. Nejprve jde o odcizení od produktu své vlastní práce, kdy je výrobek oddělen od konkrétní potřeby člověka, v druhém kroku od své vlastní práce. Dalším stupněm je odcizení od vlastního Já, které ztrácí autentickou podstatu, kterou je právě obsah práce. Individuální práce se v procesu produkce a směny zboží mění v pouhou svou kvantitu.

Konečně zbožní výroba odcizuje člověka od ostatních lidí. V tržní společnosti jsou lidé spojeni zprostředkovaně trhem a nikoli přímo. Trh se zbožím je místem, kde se střetávají zpředmětněné produkty lidské práce. V důsledku toho berou i vztahy mezi lidmi na sebe podobu odcizené kvantity vztahů mezi věcmi. Marx mluví o zbožním fetišismu analogickému k fetišismu náboženskému. Produkty lidské práce se oddělily od člověka a vystupují nakonec proti němu

jako cizí moc, jíž se musí podřizovat, podobně jako v náboženství vystupují fetiše jako předměty vykonávající reálnou moc nad lidmi. Tam, kde jsou lidské vztahy ovládnuty zbožím, znamená to, že zde věci vládnu lidem a ne naopak. Konkurenční boj, který odcizuje dělníky v soutěži o práci sobě navzájem, je jen dílčím projevem tohoto stavu.

Životní osudy Maxe Webera

Dílo Maxe Webera bylo daleko více akademičtěji orientováno než dílo Marxovo. V tomto okruhu čtenářů z řad sociálních vědců však mělo jeho dílo dopad obdobný Marxovu. Weber byl o generaci mladší než Marx a ve svém díle na svého staršího předchůdce kriticky navazoval. Narodil se r. 1864 podobně jako Marx v relativně dobře situované právnícké rodině. V domě jeho rodičů v Berlíně se scházivali významní doboví intelektuálové i někteří umělci. Mj. se zde Weber seznámil s W. Diltheyem, jehož myšlenky měly nemalý podíl na Weberových metodologických názorech. Univerzitní studia práv, historie, ekonomie, filozofie a teologie absolvoval v Heidelbergu. Neobyčejně široký studijní záběr zůstal Weberovi vlastní i po celou dobu jeho samostatné badatelské kariéry. Jeho akademická kariéra byla poměrně strmá a krátká. Roku 1887 se stal členem Spolku pro sociální politiku, ve kterém se sdružovali badatelé, úředníci a obecně zájemci o sociální vědy. Roku 1889 obhájil disertaci na interdisciplinární historicko-právnícké téma o obchodním právu v italských středověkých městech. Již o tři roky později se stal docentem pro obory římského a obchodního práva. Roku 1893 ve svých devětadvaceti letech byl jmenován profesorem obchodního práva a odešel do Freiburgu vést katedru národního hospodářství. V témže roce se také oženil. V druhé polovině devadesátých let se však u Webera dostavilo silné duševní vyčerpání spolupůsobené přepracováním a s ním spojeným duševním vypětím. Ve třiatřiceti letech de facto opustil dráhu univerzitního učitele, ačkoli i po roce 1900 příležitostně přednášel. Převážně však působil jako soukromý badatel. Ačkoli přestal působit na univerzitě, aktivně se zapojoval do dění ve vědecké komunitě a udržoval čilé styky se sociálními vědci doma i v zahraničí. Od r. 1904 se podílel na vedení prvního německého sociologického časopisu s názvem *Archiv pro sociální vědy a sociální politiku*. Roku 1909 spoluzakládal v Berlíně s F. Tönniesem a G. Simmelem a H. Herknerem (později nahrazeným W. Sombartem) Německou sociologickou společnost. O čtyři roky později z ní vystoupil kvůli neshodám v otázkách hodnotové neutrality sociálních věd, kterou propagoval. Nicméně s učiteli a intelektuály nejen z této společnosti zůstal stále v kontaktu. Jeho dům v Heidelbergu se stal neformálním centrem intelektuálního dění. Po určitou dobu zde bydlel E. Troeltsch, na návštěvy a setkání zde chodili novokantovci W. Windelband a H. Rickert, dále sociologové W. Sombart, G. Simmel, F. Tönnies, filozofové E. Lask či K. Jaspers a před první světovou válkou i mladí badatelé jako E. Bloch, G. Lukács či K. Löwenstein. I

přes přestávky vynucené nervovými krizemi kontinuálně pracoval na nejrůznějších tématech a vstupoval do odborných diskusí i na obranu svých v univerzitním prostředí diskriminovaných kolegů (např. G. Simmela přehlíženého pro jeho židovský původ nebo R. Michelse odsuzovaného za přílišnou levicovost). V letech 1915–1917 se účastnil řady diplomatických jednání, byl přítomen i na mírových jednáních ve Versailles a podílel se na přípravě ústavy Výmarské republiky. Roku 1918 spoluzakládal Německou demokratickou stranu a přijal nabídku univerzity v Mnichově, na které pronesl mj. své dodnes čtené přednášky „Věda jako povolání“ a „Politika jako povolání“. Roku 1920 náhle zemřel v důsledku španělské chřipky a zápalu plic.

Nejvýznamnější Weberovy koncepty

Metodologické názory

Weber za svůj život načerpal encyklopedické znalosti z mnoha oborů (např. po ruské revoluci r. 1905 se naučil rusky, aby mohl studovat originální prameny). Některé vlivy však byly určující. Důležité jsou především impulsy v oblasti metodologie. Osobní diskuse s novokantovskými filozofy W. Windelbandem a H. Rickertem a starším W. Diltheyem jej vedly k přijetí zásadní odlišnosti mezi přírodními a humanitními vědami, co do způsobů poznání. Pro humanitní a společenské vědy Weber postuluje poznání skrze vnitřní zkušenost a porozumění (verstehen) významu a smyslu. Pro svoji koncepci porozumění jako metodického poznávacího průniku do sociální skutečnosti Weber využil koncepci „srozumění“ (einständnis) F. Tönniese. Tönnies chápal srozumění, vzájemné lidské dorozumění za elementární základ každého lidského soužití. Bez prvotního neproblematického a základního srozumění by nebyla možná žádná kooperace, společnost by nemohla existovat.

Ačkoli Weber uznával rozdílnost přírodovědného a společenskovědního přístupu k poznání skutečnosti, snažil se přitom o nalezení cesty jak poznání smyslu v zásadě jedinečných dějinných událostí založené na pochopení a porozumění významu těchto událostí spojit s empirickou verifikací a objektivistickými nároky přírodních věd, které odkrývají přírodní zákonitosti a pravidelnosti. Metodologickým nástrojem takového výkladu událostí je Weberovi tzv. **ideální typ**. Adjektivum ideální nelze chápat ve smyslu nejlepší. Ideální typ je ideálním objektem v tom smyslu, že neodráží realitu jako takovou, ale je myšlenkovým (tj. ideálním od slova idea) konstruktem sloužícím k jejímu měření. Postup při jeho konstrukci je takový, že z řady pozorování sociálních objektů, např. středověkých obchodních měst, se snažíme vyabstrahovat typické, často se opakující znaky. Jejich soubor slouží za základ konstrukce ideálního typu. Např. pro středověké obchodní město můžeme vytvořit seznam deseti typických

znaků, kterými tento objekt vymežíme (např. existence trhu, koncese na výrobu piva, samospráva značně nezávislá na státním centru, opevněné hradby atd.). Tento výčet znaků přikládáme ke konkrétním městům. Jedno bude splňovat např. pouze tři z deseti znaků, jiné osm, další pět a některé možná všech deset. Ideální typ nám zde slouží jako měřítko, které přikládáme k realitě, abychom o ní mohli něco nového říci. S jeho pomocí poznáváme skutečnost. Není obrazem reality, ani jejím normativním ideálem, ale myšlenkovou pomůckou pro její poznávání.

Tím, že se snaží Weber v ideálním typu zobrazit to, co je v daném jevu pravidelné a stálé, blíží se intenci přírodních věd, které odhalují zákonitosti. Ke stanovení jednotlivých dimenzí konkrétního ideálního typu však používá rozumějící vysvětlení nejen vnější popis události či jevu, ale také jakýsi vnitřní rozbor, tj. takové vysvětlení, které chápe subjektivní smysl jednání konkrétních aktérů, jejich subjektivní motivy pro určité jednání, jež vedlo k danému stavu věcí, v našem příkladu k formování určitého města. Porozumění (subjektivnímu) smyslu a významu propojuje s (objektivním) kauzálním popisem vývoje událostí.

Západní racionalita

Uvedené Weberovy metodologické názory a jeho ideální typ jsou standardní výbavou metodologie sociálních věd i v současnosti. Vedle nich však měly vliv na utváření sociologického diskurzu také jeho sociologické poznatky o konkrétních tématech. Weberovo dílo netvoří nějaký ucelený systém, jako bychom mohli o systému nebo alespoň ucelené obecné teorii společnosti mluvit v případě K. Marxe. Weberův záběr byl tematicky velmi široký a zahrnoval hospodářské a sociální dějiny, sociologii náboženství; již zmiňovaná metodologie tvoří samostatnou a podstatnou kapitolu jeho myšlení; nezanedbatelný je jeho přínos pro sociologii politiky a sociologii byrokracie, historickou sociologii města nebo sociologii práva.

Určitým svorníkem jednotlivých oblastí zájmu je téma racionalizace, kterou pojímá jako specificky západní cestu kulturního a civilizačního vývoje. Pouze na Západě se vyvinula systematická racionální věda i racionalistická filozofie, systém racionální správy řízené vysoce formálními neosobními pravidly, racionalitu lze nalézt na Západě v oblasti práva, hudby, architektury, náboženství (sekularizace). Nejdůležitější sférou západní racionality je hospodářství, vrcholící v kapitalismu. Racionalitu přitom Weber chápe jako uváženou strategii, podřizující jednání vědomě stanovenému cíli a to bez ohledu na to, nakolik rozumný se daný cíl může jevit vnějšímu pozorovateli.

Kapitalismus, náboženství a racionalita

V oblasti zájmu o hospodářské dějiny je nejslavnější Weberova koncepce vzniku kapitalismu, kterou formuloval v polemice s koncepcí K. Marxe. Zatímco pro Marxe byl kapitalismus nutným stadiem dialektického vývoje dějin, Weber dává vznik západního kapitalismu do souvislosti s racionalizací a náboženským vývojem v Evropě, který měl spíše charakter náhodného souběhu určitých specifických podmínek a událostí, nikoli dějinné zákonitosti. Pro kapitalismus byl podstatný vývoj racionální správy řízené formálními pravidly, která umožnila ekonomický život racionálně kalkulovat. Racionální správa daní i obecně státního prostředí řízená neosobními právními předpisy umocnila rozvoj účetnictví a řízení firemní ekonomiky přiblížila matematickému kalkulu. Nicméně to podstatné pro vznik kapitalismu leží v oblasti mimoekonomické v náboženství. Touha po penězích a majetku zde byla vždy. Specifikem na kapitalismu se stává to, že zisk se stává samoúčelem. Přístup k zisku jako účelu o sobě (nikoli jako pouhého prostředku k pohodlnému životu) je výrazem určitého naladění ducha. Právě „duch kapitalismu“ je tím, co vtisklo západnímu kapitalismu jeho specifickou specifičnost. Jeho zdroj nalézá v protestantismu (zejména kalvinismu), který se řídí specifickou etikou práce v povolání. Usilovně pracovat v povolání, nezahálet, ale trpělivě pracovat v povolání a tím se podílet na oslavě božího díla se stává mravní maximou. Úspěch v povolání je v této tradici znakem, že si počínám dobře a že jsem předurčen ke spáse (součástí náboženských představ protestantismu je učení o predestinaci, tj. o předurčenosti ke spasení, které je plně v Boží vůli a maximálně je můžeme podle určitých znaků vytušit nebo odhadnout). Zisk, ale nikoli utrácení, se zde stává účelem s mravní a náboženskou dimenzí. Kumulace zisku bez hýření a utrácení je součástí vnitrosvětské askeze v povolání, která představuje z pohledu tohoto náboženství legitimní způsob správného jednání. Akumulace kapitálu tak přestává být něčím hříšným, ochota pracovat za mzdu a být v práci výkonným se stává samozřejmou součástí života dobrého člověka. Toto duševní naladění majitelů podniků i jejich zaměstnanců bylo podle Webera klíčové pro nastartování kapitalismu. Na základě rozsáhlých historických výzkumů i např. průzkumů protestantských sekt v USA Weber dokladoval, že protestanti jsou více orientováni na zisk než katolíci, i že jsou ve vydělávání peněz úspěšnější. Bylo by však dezinterpretací tvrdit, že kapitalismus byl podle Webera způsoben protestantismem. Spíše je adekvátní tvrzení, že podle Webera protestantismus výrazně usnadnil nástup kapitalismu. Weber také dodává, že to, co označuje za ducha kapitalismu (protestantskou asketickou morálku pro práci v povolání) pomalu vyprchalo, ale kapitalismus jako ekonomický systém zde zůstal. Duch se vytratil a kapitalismus zůstal jako „železná klec“, ze které nelze jednoduše vystoupit.

Typologie panství

Vedle prací z hospodářských dějin bývá zdůrazňována a stále používána Weberova typologie panství spadající do jeho sociologie politiky. Klasickou se stala i jím definovaná kategorie moci, kterou chápe jako šanci jednat jí prosadit svou vůli i přes odpor jiných. Vedle moci ve své násilné podobě je však podstatou panství jeho legitimita, tedy subjektivní ochota zúčastněných moc přijímat i vykonávat. Weber rozpracoval typologii panství podle obsahu víry v oprávněnost existující moci. Jeho rozlišení tradičního, charismatického a legálního typu panství nevzniklo naráz, ale v souvislostech různých výzkumů.

Nejpropracovanější je koncepce tradičního panství, jež dělí do různě modifikovaných podtypů, a která vznikala postupně při Weberových historicko-sociologických studiích. Legimita tohoto typu panství plyne z obvyklostí a samozřejmosti tradice, proto se nazývá panstvím tradičním. Obsahuje obvykle osobní vazbu poddaných na panovníka. Ideální typ panství charismatického Weber rozpracovával především v souvislostech výzkumu náboženství. Legimita moci v charismatickém panství plyne z mimořádných vlastností vůdce. Toto panství je vázáno na konkrétního člověka (vůdce) a s jeho smrtí zaniká nebo se transformuje na panství tradiční (snaha přenést legitimní moc na potomky vůdce) nebo na panství legální. Tento třetí ideální typ legitimní mocenské nadvlády Weber rozpracoval při studiu právních norem a byrokratické správy. Legimita se odvíjí především od víry v závaznost a oprávněnost právních norem. Vláda neosobního práva jde ruku v ruce s rozvojem úřednického státního aparátu a je zároveň ideálním prostředím pro racionální hospodářství a rozvoj kapitalismu.

Kromě uvedených analýz „makrostruktur“ se Weber věnoval také analýzám mikroroviny individuálního jednání. Výsledkem byla typologie typů jednání, která do značné míry koresponduje s uvedenou typologií panství, a čtenář si ideální typy jednání a ideální typy panství jednoduše propojí. Pro účelově racionální jednání je klíčovým znakem účinnost a efektivita vynaloženého úsilí. Hodnotově racionální jednání podřizuje jednání určitým hodnotám, i pokud by nevedlo efektivně ke konkrétnímu vytyčenému cíli. Tradiční jednání je charakteristické svojí rutinou, obvyklostí a samozřejmostí. Afektivní jednání je iracionální jednání vyplývající z určitého emočního stavu. Jak u typologie panství, tak u typologie jednání je třeba zdůraznit jejich heuristický význam jako ideálních typů. S jejich pomocí a kombinací a také tím, že ukazujeme, v čem se konkrétní případ od ideálního typu odlišuje, jsme schopni systematicky o skutečnosti vypovídat.

SHRnutí KAPITOLY

Karel Marx patří k nejvlivnějším sociálním myslitelům 19. století. Proud sociálního a politického myšlení, který čerpá z jeho díla inspiraci, představuje neobyčejně pestrou paletu někdy až protichůdných názorů. Marxovy myšlenky přesahují úzký rámec sociologie i sociálních věd a díky svému emancipačnímu potenciálu měly významný vliv na dělnické sociální hnutí a zprostředkovaně mají vliv i na nová sociální hnutí dnes. Spojení Marxova jména s ideologií státního socialismu, který však nezřídka postupoval přímo protikladně k osvobozující intenci Marxova díla, mu vysloužilo nezřídka jednostranné kritické nebo adorační hodnocení. Mezi jeho základní koncepce patří materialistické pojetí dějin, teorie tříd a koncepce odcizení.

Max Weber je sociologickým klasikem o generaci mladším než Karel Marx, ale v rámci sociologie minimálně stejně významným. Jeho dílo je více akademicky orientované než částečně publicistické dílo Marxovo. Významný je Weberův příspěvek k sociologické metodologii, v jejímž rámci rozpracoval koncepci tzv. rozumějící sociologie a ideálního typu. Ke klasické sociologické výbavě se řadí jeho vysvětlení vzniku kapitalismu, typologie panství nebo různorodé rozpracování motivu specificky západní racionality.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Co znamená materialistické pojetí dějin?

Kolik je podle Marxe tříd a jaké vztahy mezi nimi mohou vznikat?

Co je jádrem Marxova pojmu odcizení?

Co je to ideální typ?

Vyjmenujte a charakterizujte tři typy panství podle Maxe Webera.

Jak definuje Weber moc?

Jaká byla podle Webera role náboženství při vzniku západního kapitalismu?

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Co podle vás mluví pro a co proti pravdivosti Marxovy třídní koncepce v naší soudobé společnosti?

Zkuste aplikovat na současnou českou politickou scénu Weberovu typologii panství. Lze zde nalézt i jiné než legální politické vůdce? Kteří to podle vás jsou?

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: Cuin Ch.-H., Gresle F. 2004. *Dějiny sociologie*. Praha:Slon. 21 – 34, 64 – 70, 71 - 76. Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

PRO ZÁJEMCE

Petrusek, M. a kolektiv. 2011. *Dějiny sociologie*. Praha: Grada, str. 35–46, 98 – 106.

Keller, J. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON, str. 85–122, 237 – 290.

6. Moderní sociologické teorie a nová sociální rizika

Cíle kapitoly

V této kapitole si představíme nejvlivnější směry v sociologické teorii ve 20. a na počátku 21. století. Zvláštní pozornost budeme věnovat směru, který jednak navazuje přímo na klasickou sociologickou teorii Karla Marxe a jednak se zaměřuje na nová sociální rizika plynoucí z rozvoje moderní industriální společnosti. Řeč bude o neomarxismu 20. století, především o tzv. kritické teorii. Mezi hlavní představitele před- a po-válečné etapy patří T. W. Adorno a M. Horkheimer, od 60. let 20. století do současnosti je kritická teorie nejčastěji spojovaná s postavou J. Habermase, jehož koncepci je věnována podstatná část kapitoly. Po prostudování kapitoly budete schopni z určitého nadhledu pohlížet na produkty sféry kulturní produkce a na soudobé snahy o zavedení mechanismů deliberativní demokracie.

Klíčová slova

Strukturní funkcionalismus, T. Parsons, interakcionismus, kritická teorie, frankfurtská škola, J. Habermas, neomarxismus.

Obsah kapitoly

V kapitole si vedle základního přehledu představíme tři hlavní proudy sociologické teorie ve 20. století: strukturní funkcionalismus, interpretativní sociologii a konflikualistický proud neomarxistické sociální teorie. Třetí jmenovaný dostane nejvíce prostoru nikoli pro svůj větší význam v rámci sociologie, ale proto, že se explicitně zaměřuje na rizikové stránky moderních industriálních společností. Tato část textu se zaměřuje především na rozbor tzv. kritické teorie a v jejím rámci především na koncepce T. W. Adorna a J. Habermase. Na konci kapitoly čtenář nalezne stručné shrnutí, kontrolní otázky, možné úkoly k zamyšlení a odkazy na rozšiřující literaturu.

Moderní sociologická teorie – vymezení a základní přehled

Žádný sociologický výzkum neexistuje bez teorie. Už pouhé vymezení toho, co je to „fakt“ nebo „empirie“, předpokládá teoretickou úvahu. Abychom v realitě rozpoznali „nerovnost“, „rodinu“, „romství“ nebo „vzdělávací systém“, musíme mít k dispozici tyto pojmy. A pojem je základním stavebním kamenem teorie. Pojmy jsou sice základní kameny teorie a teorie je

soustava pojmů, ale ne každý text či spojení pojmů lze označit za plnohodnotnou sociologickou teorii.

Pokusme se tedy nejprve vymežit, co je to sociologická teorie. Jeden z největších českých znalců sociologické teorie – Miloslav Petrusek (2011) – v textu věnovaném sociologické teorii dokonce odmítá definovat, co sociologická teorie je a co už do sociologické teorie zahrnout nelze. Petrusek si vystačil bez explicitní definice, resp. se subjektivním expertním citem pro to, co je a co není sociologická teorie. Pokud bychom jeho text chtěli využít jako etalon pro ostentativní definici (tj. definici, která definuje obecné výčtem konkrétních příkladů), nalezneme přibližně tyto případy: a) didaktická i specializovaná pojednání o sociologické teorii překračující deskripci; b) historická sociologie přecházející od zájmu o klasiky k zájmu o historické procesy a zpět; c) zakotvená teorie; d) kritická sociologie spjatá s (neo)marxismem; e) sociologicko-filosofický esej; f) obecné metodologické úvahy; g) „intencionální teorie“, tj. teorie něčeho konkrétního, často spojená s empirickými výzkumy.

Odlisný přístup reprezentuje Jiří Šubrt, který základní otázku, co je sociologická teorie, neodmítá. Přináší relativně rozsáhlý přehled různých koncepčních přístupů k vymezení sociologické teorie a její typologizaci (Šubrt 2011: 5–14). Sám ji vymezuje především ve vztahu k sociologické esejistice a empirickému výzkumu (Šubrt 2011: 3).

V našem vymezení využijeme čtyři pojmové distinkce. V první řadě vymezení teorie v protikladu k empirii, což je v souladu s převládajícím pojetím. Jsme si přitom vědomi neostrosti přechodu mezi teorií a empirií, na který důkladně upozornil např. další ze známých teoretiků – Jeffrey Alexander (1987) –, který sledoval (a) postpozitivistickou argumentaci o myšlenkovém (teoretickém) pozadí každého konceptu fakticity a (b) kritiku obrazové teorie jazyka. Rozdíl dvou protilehlých pólů kontinua mezi teorií a empirií však nemizí. Pokusíme-li se seřadit sociologickou teorii podle míry její „vzdálenosti“ od empirického materiálu, vynikne rozdíl obecná sociologická teorie a konkrétní sociologická teorie (nebo Petruskovými slovy „intencionální“). Pragmatickým kritériem jejich rozdělení může být vlastnost obecné teorie, že se z ní nedozvíme téměř nic o „reálném“ sociálním životě. Číst Augusta Comta nebo Talcotta Parsonse s cílem dozvědět se něco podstatného o životě společnosti jejich doby je bláhové. S trochou nadsázky řečeno, obecná sociologická teorie je teorií společnosti na takovém stupni abstrakce, na kterém není pro „živé lidi“ místo. Naopak konkrétní sociologická teorie má silnou vazbu na konkrétní dění.

Druhou důležitou distinkcí je (opět pouze relativní) rozdíl mezi sociologickou teorií a teorií sociologie, která obsahuje také epistemologické úvahy a obecnou metodologii. Samostatnou pozornost této distinkci v sociologické teorii věnoval Miloš Havelka v textu „O potřebnosti teorie v soudobé české sociologii“ (Havelka 2010: 85–95), ale je patrná i v Petruskově ostentativní typologii nebo v systematických typologiích převzatých dalšími českými teoretiky, resp. metateoretiky – např. Jiřím Šubrtem a Janem Balonem (Šubrt, Balon 2010: 17). Jde na jedné straně o rozvoj teorie jako „metaoborové reflexe“ a na straně druhé o „teorii předmětů“ („intencionální teorie“ u Petruska), přičemž mezi oběma typy teoretizování jsou nejen distinkce, ale i četná propojení.

Při zkoumání dějin sociologie se vynořuje ještě jedna relativně samostatná oblast teorie, která je vzdálená obecné sociologické teorii, ale má relativně blízko ke konkrétní sociologické teorii. Nazýváme ji sociologickým žurnalismem, jakýmsi žánrem na pomezí vědy a beletrie, resp. žurnalistiky. Sem patří sociologické komentáře a interpretace aktuálního společenského dění určené širší zainteresované veřejnosti a typickým žánrem této teoretické práce je sociologický esej.

Pro přehlednost si můžeme v následující tabulce uvést příklady členění teoretické práce badatelů, o kterých píšeme v tomto studijním materiálu. Na horním řádku nalezneme v každém políčku představitele klasické sociologické teorie, na spodním řádku reprezentanty moderní sociologické teorie.

Typologie sociologické teorie

	Abstrakce		
orientace mimo obor	1. Metateorie oboru Durkheim, Weber Habermas,	2. Obecná sociologická teorie Marx, Simmel, Durkheim, Weber Habermas, Parsons, Merton,	orientace dovnitř oboru
	3. Sociologický žurnalismus Marx, Weber Habermas, Beck,	4. Konkrétní sociologická teorie Durkheim, Simmel, Marx, Weber Foucault, Habermas, Beck	
	Konkrétnost		

Na následujících řádcích se budeme věnovat především obecné sociologické teorii. Základní zjednodušující členění moderní sociologické teorie, tj. teorie formulované po druhé světové válce, používané v učebnicích sociologie dělí teorie na tzv. konsenzuální, konfliktualistické a interpretativní. Konsenzuální teorie nabízí pohled na společnost jako na seberegulující se systém, konfliktualistické naproti tomu zdůrazňují konflikt, nerovnost a dominanci jako základní charakteristiku sociálních procesů. Interpretativní přístupy jsou alternativou k oběma představujícím spíše makrosociologický pohled, a zdůrazňují mikrorovinu interakcí, ve kterých se aktéři orientují podle kulturně podmíněných významů. Hlavním proudem tzv. konsenzuálních systémových teorií je strukturní funkcionalismus, jenž dominoval sociologii od druhé světové války do konce 60. let 20. století. Konfliktualistické teorie začaly nastupovat v 60. letech a jsou spojeny především s neomarxismem. Interpretativní přístupy nemají jednu dominantní teorii. Lze je vystopovat od počátku 20. století. Ve druhé polovině tohoto století jsou spojovány především s tzv. obratem k jazyku v sociálních vědách, kulturní sociologií, fenomenologickou sociologií, a teorií sociální konstrukce reality.

Strukturní funkcionalismus

Strukturní funkcionalismus byl od druhé světové války přibližně až do 60. let 20. století dominantním sociologickým směrem v sociologii. Pojem funkce jako klíčový koncept sociologické analýzy byl vyvíjen už v období klasické sociologie. Výrazný je funkcionalistický přístup u E. Durheima na přelomu 19. a 20. století a specifickou variantou funkcionalismu byla také teorie českého sociologa I. A. Bláhy, který svoji koncepci tzv. federativního funkcionalismu formuloval v desetiletí před druhou světovou válkou (k jeho teorii viz níže). V podobě směru zvaného strukturní funkcionalismus je funkcionalistická sociologická teorie spojená především se jménem Talcotta Parsonse jeho mladšího kolegy Roberta King Mertona. Parsons vytvořil obecnou sociologickou teorii, Merton se pokusil o její větší přiblížení empirickému výzkumu. Východiskem Parsonsovy teorie je pohled na společnost jako soubor systémů různého typu. Parsons rozlišil čtyři úrovně systémů tvořící sociální proces: systém behaviorálního organismu; systém osobnosti; sociální systém a kulturní systém. systém behaviorálního organismu tvoří to přírodní, organické v člověku, které podstatným způsobem ovlivňuje výkon sociálních funkcí a v jistém smyslu jim dává hranice stanovené přírodními zákony. V případě systému osobnosti jde o soubor individuálních potřeb, motivů a postojů spojený s prožíváním individuální identity. Sociální systém je tvořený souborem rolí, které jsou definované očekávaným jednáním od nositele určité pozice. V jistém smyslu je tento systém

stěžejním pro sociologickou analýzu. Kulturní systém je tvořený sdílenými hodnotami. Kulturní systém definuje žádoucí cíle, o které by se mělo v určité společnosti usilovat. Hodnoty zároveň hrají centrální roli v udržování stability každého systému. Pro existenci sociálních systémů je potřeba, aby hodnoty našly svoje adekvátní vyjádření na všech úrovních systémů. V optimálním případě se kulturní hodnoty manifestují v rolových očekáváních, které nacházejí svůj výraz v individuálních motivech a jsou kompatibilní s biologickými možnostmi individuálního organismu. V případě disharmonie normativních vzorců mezi jednotlivými systémy dojde ke společenské anomii. Průnik všech uvedených subsystemů se manifestuje v jednání. Každý ze čtyř systémů má své systémové potřeby, které musí být uspokojeny, má-li systém existovat. Parsons se pokusil o jejich shrnutí do čtyřmístného schématu: adaptace na prostředí (*Adaptation*), dosahování cílů (*Goals*), zajišťování vnitřní integrace (*Integration*) a udržování vzorců jednání (*Latent patterns*). V sociologii se pro toto členění vžilo označení AGIL. Ve své abstraktní teorii systémů se Parsons snažil o vytvoření takového konceptuálního schématu, kterým by bylo možné postihnout jakoukoliv společenskou formaci od malé primární skupiny jako je např. rodina až po nadnárodní politické nebo ekonomické koalice jako jsou nadnárodní ekonomické organizace nebo Evropská unie.

Od počátku musel Parsonsův strukturní funkcionalismus čelit řadě kritik, vskutku závažným nedostatkem však byla obtížná aplikovatelnost v rovině empirického výzkumu, díky které Parsonsova teorie nepřekonala zásadnějším způsobem teoretické debaty směrem ke své empirické aplikaci. Příliš obecné koncepty, které jsou schopny obsáhnout příliš velkou paletu empiricky detekovatelného jednání, se stávají neohrabanými v případě své aplikace v empirickém výzkumu. Na tento problém Parsonsovi teorie se pokus reagovat Robert King Merton.

Merton přišel s koncepcí teorií středního dosahu, tedy teorií vysvětlujících určité specifické oblasti společenského života jako je např. teorie deviantního chování, fungování byrokracie (sem vnesl ironické koncepty ritualimu byrokracie nebo trénované neschopnosti), koncept nezamýšlených důsledků lidského jednání nebo teorie rolových konfliktů. Řada z těchto teorií středního dosahu se v sociologii používá stále. Z pohledu ústředního konceptu strukturního funkcionalismu, jímž je pojem funkce, přišel Merton s dělením manifestních a latentních funkcí a důrazem na to, že sociologické poznání se rozšiřuje právě odhalováním latentních funkcí. Jak poznamenává Jan Keller: „Sociologové, kteří konstatují, že funkcí armády je bránit stát, funkcí rodiny např. vychovávat děti a funkcí nemocnic léčit choré, budí snadno dojem, že funkcí sociologie je konstatovat všeobecně známé banality, popřípadě je opsat v nesrozumitelném

jazyce učenců.“ (Keller 1992: 95) Sociologie začíná být zajímavá teprve tehdy, když se zaměřuje na latentní funkce, např. když ukáže, že nákup drahého zboží údajně proto, že je kvalitnější, ve skutečnosti posiluje sociální status těch, kteří si je mohou dopřát, nebo že sociální funkcí akademických titulů je nahradit tituly šlechtické.

Ačkoli vliv Parsonse a Mertona byl nesrovnatelně větší na světovou sociologii, než kteréhokoli z českých sociologů, je vhodné si na tomto místě připomenout funkcionalistickou teorii formulovanou českým vědcem. V Bláhově pojetí funkcí se silně odráží vliv Émila Durkheima i biologických analogií. Ve školním roce 1908/1909 absolvoval roční studijní dovolenou v Paříži, kde navštěvoval Durkheimovy přednášky, a výsledkem jeho pobytu se stal habilitační spis *Město. Studie sociologická*. V něm poprvé explicitně mluvil o funkcích sociálních jevů a pojem funkce se také prvně stal jeho explanačním nástrojem. Příčiny vzniku, struktura, funkce jsou tři základní otázky, na které je třeba se v sociologickém zkoumání zaměřit. V podstatě stejné metodologické požadavky vysvětlení společenského jevu na základě odděleného vysvětlení jeho příčin a funkcí jsou rozebrány v Durkheimových *Pravidlech sociologické metody*² (Durkheim 1926: 122–156).

Durkheim již ve *Společenské dělbě práce* z roku 1893 pojímal funkci jako vztah shody mezi pohyby a potřebami organismu. Otázka na funkci dělby práce podle něj vyžaduje hledat, jaké potřebě odpovídá (Durkheim 2004: 49). Svou metodu použitou v této „práci o práci“ Durkheim systematictěji rozvinul o dva roky později (1893) v *Pravidlech sociologické metody* (česky 1926). Durkheim si uvědomoval problematičnost finalistických vysvětlení, jež odmítal v rámci svého boje proti psychologismu, tj. proti vysvětlování společenských jevů účelovým rozhodnutím individuí – např. vznik společnosti smlouvou za účelem míru apod. V sociologii stejně jako v biologii podle něj platí nezávislost orgánu na funkci, kterou vykonává. Orgán „může sloužit různým účelům, i když zůstává týž. Je to tím, že příčiny, které jej způsobují, jsou nezávislé na cílech, jimž on slouží“ (Durkheim 1926: 124). Právě proto je podle jeho názoru nutno užívat spíše pojmu funkce, a nikoli „účel“ nebo „cíl“, protože společenské jevy jako takové neexistují podle užitečnosti výsledků, které působí. Na druhou stranu sociální jevy jako celek musejí být funkční, vzhledem k potřebám existence celku, protože jinak by spíše nebyly,

² V kapitole nesoucí příznačný název „Pravidla pro výklad společenských jevů“.

než byly,³ a při sociologické analýze jevů je nezbytné ukázat jejich funkčnost (Durkheim 1926: 129).

Bláha přejal od Durkheima jak funkcionalismus, tak pojetí sociálního faktu. Obě koncepce však rozvíjel po svém. Asi nejdůležitějším rozdílem oproti Durkheimovi je Bláhovo zdůraznění subjektivní roviny sociálních procesů. Klíčové pojmové body jeho koncepce dynamiky sociálních funkcí lze shrnout do následujícího modelu. Sociální funkce jsou určité regulované sociální činnosti určované sociálními normami, jež vznikají objektivizací subjektivních hodnot a vytvářejí tlak na jednotlivce. Objektivizace subjektivních hodnot nastává v tzv. sociální situaci, kdy ve vzájemném tlaku interakčních procesů, z obecné potřeby upravit mezilidské vztahy se mění individuální hodnoty a vznikají objektivní sociální hodnoty. Protože hodnocení je především mimoracionální praktickou aktivitou, kterou nelze zcela přesně predikovat, a hodnoty jsou právě touto praktickou emoční a volní aktivitou vytvářeny a reprodukovány, mohou se nepředvídatelně měnit hodnoty a tím i normy a sociální funkce. Je to možné díky individuálnímu prvku, který „znáhodňuje“ průběh sociální situace.

Interpretativní sociologie

Interpretativní sociologie je označení širokého proudu směrů, které namísto zkoumání sociálních systémů, struktur nebo společenského celku kladou za výchozí bod své analýzy to, jak se ke světu vztahují jednotlivci. Východiskem interpretativních směrů je zjištění, že lidé ke světu přistupují podle toho, jaké významy v něm spatřují. Sociologickou analýzu potom zajímá, jak jsou tyto významy konstituovány, udržovány a předávány v průběhu sociálních procesů.

Nejvýznamnější teorií, kterou lze přiřadit k tomuto proudu je teorie sociální konstrukce reality, formulovaná v 60. letech 20. století Petrem Bergerem a Thoasem Luckmannem. Východiskem jejich zkoumání byla evidence, že lidé strukturují svoji činnost podle významů, které realitě přisuzují. Např. pozdrav používáme na ulici ve chvíli, kdy si myslíme, že jsme potkali známého, nikoli pouze tehdy, kdy známého potkáme. Kdyby tomu tak bylo, nedocházelo by k nedorozuměním, při který známého nepoznáme a tudíž nepozdravíme nebo naopak pozdravíme někoho, koho jsme si s naším známým spletli. Když zdravíme, náš subjektivní význam se stává součástí objektivní skutečnosti, participujeme na zvyku, který dosáhl institucionalizované podoby zdravení. Stal se součástí normativních očekávání. Kdo nezdraví, nechová se slušně. Kdo se nechová slušně, toho je třeba umravnit. Vidíme, že subjektivní

³ Ačkoli jev není podle Durkheima způsobován svou užitečností, „musí být zpravidla užitečný, aby se mohl udržet. Neboť již to, že neslouží k ničemu, stačí, aby byl škodlivý, neboť v tom případě vyžaduje nákladu, aniž by co vynášel“ (Durkheim 1926: 129).

význam se stává konstitutivní součástí objektivní sociální reality, která bychom mohli nazvat pravidly slušného chování nebo dobrými mravy. Kdo je nedodrží měl by být potrestán.

Otázka, kterou si Bereger s Luckmannem položili, zněla: Jak je možné, že se subjektivní významy stávají objektivními skutečnostmi, tj. sociální realitou? Jak je např. možné, že se v určitou dobu nějakým záhadným způsobem semknou, a vytvoří robustní korpus sociálních mravů, dodržovaných zvyků, které vykonávají na jedince tlak jak Durkheimova sociální fakta? Odmlouvající dítě dostane pohlevek. Nadávky policistům skončí v lepším případě pokoutou. Příkladů bychom našli bezpočet.

Teorie sociální konstrukce reality nabízí jednoduchý systém mechanismu, kterým se stává společenský řád součástí vnitřního světa jedinců a následně je reprodukován v jejich jednání. Teoretické řešení, kterým popisují sociální koloběh, v němž se význam stává sociální realitou, je trojfázový proces externalizace- objektivizace – internalizace. Tento základní mechanismu rozpitvávají do detailní podoby. Nám postačí jeho stručné charakteristiky. Externalizace je fáze, ve které se subjektivní významy stávají objektivní realitou. Autoři se zabývají tím, jak dochází k tzv. institucionalizaci jednání, tj. jak se vytvářejí pravidla pro výkon určité činnosti. Vychází z poznatku, že v podstatě každý živočich má schopnost opakovat určité činnosti. Opakování vytváří návyk, který teorie sociální konstrukce reality popisuje termínem habitualizace. Základním nástrojem objektivizace habitualizovaného jednání se stává jazyk. Z praxe zdravení se stane pozdrav. Z praxe zdravení se jazykovou fixací a rozvojem očekávání stanou instituce zdravení. Instituce v tomto širokém slova smyslu znamená způsob, jak se něco dělá. JE to přechod od „a teď uděláme třeba tohle“ k vnitřnímu postoji „to se dělá takto“. Základním mostem mezi oběma postoji je jazyková fixace. Skrze ni se stává pravidelné jednání objektem pro své tvůrce, kteří je reprodukují v jednání. Objektivizovaná praxe je následně předávána v průběhu primární a sekundární socializace. Objektivní realita se stává subjektivní realitou a je dále externalizovaná a objektivizovaná v praxi jednajících (zdravení v praxi zdravících, kteří internalizovali pravidla slušného chování). Tímto způsobem teorie konstrukce reality vysvětluje, že člověk vytváří (konstruuje) svůj svět, který na něj působí a ovlivňuje jej, a tím člověk vytváří (konstruuje) sám sebe.

Neomarxismus 20. století jako verze sociologie konfliktu

Neomarxismus druhé polovině 20. století představuje doširoka rozlitý myšlenkový proud. Důvod leží již v tom, že ani Marxovo dílo netvořilo nějakou jednodušou a jednoduchou teorii. Spíše jde o soubor provázaných konceptů, které se vyvíjely i v průběhu Marxovy tvorby. A jako ve většině velkých děl se i v tom Marxově ukrývá velké množství dimenzí a rovin, dílčích

postřehů a argumentačních postupů, které mohou působit a působí i izolovaně. Proto v různých souvislostech zarezonovaly jiné motivy. V daném období můžeme vysledovat minimálně tři odlišné linie myšlení inspirované dílem K. Marxe. Prvním je filosofický neomarxismus v užším slova smyslu, ke kterému můžeme řadit některé z představitelů Frankfurtské školy (T. Adorna, M. Horkheimera, W. Benjamina či A. Wellmera), z Francie J. P. Sartra, Maďara G. Lukáče a z našich myslitelů např. K. Kosíka nebo Egona Bondyho (Zbyňka Fišera). Druhou linii představuje politické myšlení, ve kterém zaujímala dominantní postavení v bývalém východním bloku Leninova revize marxismu, a na západě šlo a jde spíše o teoretiky a ideology sociálních hnutí. Třetí relativně samostatnou linii představuje sociologická adaptace marxismu, ke které bychom mohli řadit z Frankfurtské školy J. Habermase, dále adaptaci Marxových pojmů kapitálu a tříd Pierra Bourdieu, pokus o vytvoření nástrojů měření sociální stratifikace podle Marxova modelu Američanem E. O. Wrightem nebo koncepci světového systému I. Wallersteina.

Neomarxismus frankfurtské školy a kritická teorie

Kritická teorie je širokým proudem německé filosofie a sociologie ve 20. století. Výchozím bodem úvah kritické teorie je stanovisko, že osvícenský rozum s jeho účelově instrumentální formou stojí v základu panující společenské situace, ke které se staví kritická teorie odmítavě. Zájem představitelů kritické teorie je koncentrován především k problému postavení jednotlivce v souvislostech institucí, politických a obecně sociálních mechanismů moderního světa, které na něj působí donucující silou. Kritická teorie je silně asociována s tzv. frankfurtskou školou, která ji nicméně okruhem autorů překračuje. Frankfurtská škola je spíše jakýmsi centrem kritické teorie.

Frankfurtská škola je jednou z nejvlivnějších soudobých německých filosofických škol. Původně představovala skupinu intelektuálů (ekonomů, historiků, sociologů, filosofů, psychologů), sdružených nejprve institucionálně v Institutu pro sociální bádání, založeném r. 1922 ve Frankfurtu n. Mohanem, který byl první organizací spojenou jednoznačně s kritickou teorií (jež však označuje širší myšlenkový proud). Institut fungoval jako soukromý výzkumný ústav, který se měl zabývat dělnickým hnutím a souvisejícími sociálními problémy a měl vycházet z nezkresleného Marxe. Později, když byl s nástupem fašismu Institut zrušen a většina jeho reprezentantů emigrovala, bylo pojátkem Frankfurtské školy spíše sdílení určitých hledisek, problémů a teoretických zájmů. Původní orientace institutu na sociální výzkum kapitalismu a socialismu v linii marxistické tradice byla po r. 1933 vystřídána širší analýzou kultury, která vede jak k formování těchto sociálních a ekonomických formací, tak k rozvoji

nových forem nadvlády člověka nad člověkem. Do centra pozornosti se tak dostává analýza forem poosvícenské racionality, jež je pozadím kapitalistického ekonomického systému a jeho mocenských vztahů, ale také moderních forem totalitní politické nadvlády, jak je ztělesnil např. fašismus. To, co kriticky analyzují, jsou zejména formy technické a instrumentální racionality, které našly svůj výraz nejen v kapitalistickém peněžním hospodářství, ale jsou spojeny také s rozvojem moderních technologií založených na vědě. Hlavními problémovými okruhy frankfurtské školy jsou racionalita a podrobení (instrumentalizace) člověka.

Kritická teorie jako představitelka neomarxismu se v prvním kroku staví kriticky k samotnému marxismu, konkrétně k té stránce marxismu, která směřuje k ekonomickému determinismu. Částečně tato kritika směřuje i k samotnému původnímu Marxovu dílu, většinou však spíše k příliš mechanické interpretaci. Kritičtí teoretikové netvrdí, že by ekonomický determinismus neexistoval, ale jsou přesvědčeni, že bychom měli věnovat pozornost i jiným aspektům sociálního světa. Přehnaný důraz na ekonomický determinismus se snaží vyvážit zmiňovanou pozorností k otázkám kultury. Kritická teorie se tak zaměřuje především na rovinu kultury v kontextu moderní kapitalistické společnosti. Jsou toho názoru, že ohniska dominance moderní společnosti jsou více kulturního než ekonomického charakteru. Právě senzitivita ke všemožným formám nadvlády člověka nad člověkem, spojená s teoretickou kritikou takovéto společenské praxe, je hlavním spojením s marxismem. Ve filosofické rovině to znamená, že představitelé frankfurtské školy kritizují všechny formy kulturní praxe i formy myšlení, které ustavují moc nad subjektem, které s ním manipulují a tím jej ponižují.

V tomto zaměření navazují nejen na Marxe, ale také na Maxe Webera, jehož dílo vznikalo v jisté opozici k Marxovu. Od Webera přebírají klíčový pojem racionality. Někdy proto bývají označováni jako „weberianští marxisté“ (Ritzer, Goodman 2003: 272). Dominance, která vzniká z moderní racionality, začíná být větším problémem než ekonomické vykořisťování. Kritická teorie přebírá základní Weberovu distinkci mezi tzv. formální racionalitou a substantivní racionalitou (tu označují jako rozum), a tuto distinkci dále kultivuje. Formální racionalitou se míní uvážlivé hledání nejefektivnějšího způsobu, jak dosáhnout určitého cíle. Formální racionalita je nahlížena jako technokratické myšlení, které je v opozici k rozumu, jež zahrnuje schopnost promýšlet věci v souvislostech lidských hodnot, jako je štěstí, spravedlnost, mír apod. Kritická teorie např. vidí nacismus a jeho koncentrační tábory jako příklady formální racionality, jež se však vzpírá rozumu. „Osvětím byla racionálním místem (rational place), ale v žádném případě rozumným (reasonable).“ (G. Friedman cit. podle Ritzer, Goodman 2003: 273). I přes svou racionalitu je moderní doba plná nerozumu, jak dokazuje v extrémní podobě

nacismus, ale kritičtí teoretikové odhalují iracionálnost i v dalších procesech a institucích. Je však třeba držet pozornost k odlišným formám racionality a vidět, že kritická teorie odhaluje iracionalitu formální racionality, technokratického způsobu myšlení, který se neptá po hlubším zdůvodnění a slepě hledá nejefektivnější prostředky k jakýmkoli (tedy i nerozumným) cílům.

Kritická teorie se věnuje především jednomu typu moderní formální racionality, kterou představují moderní technologie. Technologie se sice tváří velmi neutrálně, ale lze je velmi snadno využít při ovládnání lidí. Pronikavým způsobem se na tuto rovinu zaměřil jeden z představitelů kritické teorie, volněji spjatých s Frankfurtskou školou, Walter Benjamin, analyzující možnosti (zne)užití umění ve věku jeho technické reprodukovatelnosti. Podle něj se umění ve věku své technické reprodukovatelnosti stává nástrojem manipulace. Na místo kontemplativní (koncentrované) recepce uměleckého díla jednotlivcem nastupuje rozptýlené předpřipravené vnímání masami lidí, spojené s estetizací politiky ve fašismu (adorační znázorňování árijské rasy v propagandistických filmech, znázorňování vojska jako něčeho krásného, symbolická estetika uniforem a znaků říše reprodukováná tiskem, rozhlasem i filmem, ritualizované pozdravy vztyčenou pravicí reprodukováné fotografiemi atp.) a politizací umění v komunismu (angažované umění, ideologicky vychovávající umění, jež přesvědčuje sugestivními obrazy a krásným jazykem beletrie a poezie je efektivní nejvíce tehdy, jestliže je široce zpřístupněné, tj. v tomto případě reprodukováné technologiemi).

Vedle kritiky formální racionality a jejích zvěcnělých produktů v technologiích se kritická teorie zaměřuje na sféru kulturní produkce. Jednak na tzv. kulturní průmysl spojený s produkcí masové kultury, jednak na vědní průmysl. V případě kulturního průmyslu upozorňují na jeho „falešnost“ (s pomocí Marxova pojmu falešného vědomí). Produkty masové kultury interpretují jako předem připravené a lákavě zabalené ideje, které jsou masově produkovány a šířeny napříč společnostmi masovými médii. Dále ukazují pacifikující a represivní moc těchto produktů, jejich otupující a ohlušující efekt. Tato poněkud zjednodušující interpretace masové kultury byla soudobými analytiky masových médií zrevidována a rozpracována do více komplexních modelů, ale potenciál masových médií v možnostech ovlivňovat veřejné mínění, vytvářet či spíše upevňovat určité stereotypy v myšlení a produkovat určitou jednodušnost ve společnosti popírán není.

Pravděpodobně největší přínos kritické teorie k marxistické tradici je reorientace této tradice k otázkám **subjektivity** (Ritzer, Goodman 2003: 274). Již nejde v první řadě o obhajobu potlačené třídy, ale o obhajobu lidského subjektu jako takového. Navazují tak spíše na raného Marxe. Tento obrat k subjektu je přitom proveden především na poli analýzy kultury. Jeden

z důvodů pro tento posun jsme již uvedli. Je jím reakce na přehnaný marxistický ekonomický determinismus. Vedle toho lze jmenovat řadu dalších důvodů. Poválečný vývoj sociálního státu v Evropě i ekonomického vzestupu v Americe vedl k otupení nebo dokonce zmizení ekonomických kontradikcí a třídních konfliktů. Zdálo se, že falešné vědomí podporující kapitalismus se stalo univerzálním. Sovětský svaz se navzdory své socialistické ekonomice ukázal minimálně stejně nebo i více opresivním systémem než kapitalismus. Kořeny systému dominance se tak nezdály jednoznačně ležet v ekonomické základně, a proto se představitelé kritické teorie obraceli k analýzám nadstavby a jejích forem nadvlády. (Ritzer, Goodman 2003: 274). Přirozeně se tak centrem jejich úvah stávaly otázky ideologií vládnoucích elit a forem produkce symbolické legitimacy (v čemž navazovali ať přímo nebo nepřímo na úvahy o hegemonii italského marxisty A. Gramsciho a francouzského L. Althussera).

Zájem o dominanci jako takovou není nesnadné pochopit v souvislostech evropského dějinného vývoje ve 20. století plném válek a totalitních režimů. Explicitním počátečním zdrojem úvah je tento faktor u jednoho z čelních představitelů Frankfurtské školy T. W. **Adorna** (1903–1969). Jeho analýza přitom setrvává čistě v rovině rozboru kultury a racionality. Dějiny vidí Adorno jako dějiny ovládnutí světa člověkem. Dějiny jsou vždy dějinami panství, které však neplynou z vlastnictví výrobních prostředků, ale z myšlení. Těmi nejzákladnějšími nástroji panství není vlastnictví výrobních prostředků, ale pojmy. 20. století je jasným dokladem toho, že duch a kultura obecně (což není nic jiného než více nebo méně materializovaný systém významů) nedokázaly změnit vůli k moci. Zdá se, že rétorika humanismu a vysoké kultury byla spíše skrýš pro negativitu ducha (myšlení), která je mu vlastní. Vždyť fašismus a nacismus se rozhořely právě v místech, které byly a vlastně stále jsou považovány za baštu evropského vzdělání a kultury. Někdy až překvapující poslušnost a disciplinovanost Židů při nástupu do koncentračních táborů byla způsobena mj. tím, že většina jich nevěřila, že by tak vysoce kulturně vyspělý národ, národ Goetheho a Beethovena, mohl vozit lidi na popravu tak, jako se vozí dobytek na porážku. Navíc v těch samých vagonech.

Adorno svůj údiv nad tím, jak je to jenom možné, vysvětluje tím, že samotné myšlení funguje jako nástroj vůle k moci. Rozum a pojmy jako jeho nástroje umožňují subjektu panství nad přírodou skrze vědění. Ovšem za nárůst moci nad objekty platíme daň v podobě toho, že se těmto objektům odcizujeme. Myšlení ustavuje vztah subjektu k objektu, tím však vytváří distanci a základ odcizení. Myšlení samo je aktem nadvlády proto, že se snaží neidentické převést na něco identického. Pojmové myšlení znásilňuje jedinečnost předmětu, ke kterému se vztahuje tím, že má tendenci se s ním „idealisticky“ (v nehodnotícím smyslu ideace)

identifikovat (Coreth, Ehlen, Haeffner, Ricken 2006:119). Nelze myslet a tudíž vyslovit něco zcela jedinečného. Jedinečný výraz, tj. výraz, který nikdo jiný nepoužil ani nikdy jindy použit nebyl a nebude, by nemohl být srozumitelný. Každý jazyk ruší jedinečné.

To, co dělá jazyk se skutečností obecně, činí generalizace trhu (tj. rozšíření trhu do většiny sfér společenského života) se společností. Nivelizuje a totalizuje jedinečné a tím je ponižuje, podrobují. Směna je založena na principu ekvivalence. Zobecnělé tržní principy tak zavádí směnu i do (dříve) neekonomických sfér života a vedou k totalizujícím tendencím na jedné straně a zároveň k odcizení na straně druhé.

Nehodnotící rétorika pozitivismu se tak ukazuje jako lest rozumu, který se poprvé explicitně přihlásil o plný podíl na moci v osvícenství. Proti této intenci se snaží Adorno nabídnout projekt negativní dialektiky, jak nazývá svůj způsob filosofování. Její snahou je praktikovat filosofii jako jakýsi „antisystém“ a „antipozitivismus“. Systémové myšlení je totiž nejvyšším stupněm rušení neidentických jedinečností. Adjektivum negativní odkazuje k odmítnutí pozitivní filosofie, dialektika zase k totalitě. Samozřejmě, že i Adornova filosofie pracuje s pojmy a logickými myšlenkovými postupy. To si Adorno velmi zřetelně uvědomoval. Jeho filosofie se tak stává gestem odporu, ve kterém se skutečnost tak, jak je, může vyjevovat jen v jakýchsi záblescích.

Určitou naději, že existuje jinakost, kterou jsme jejím pojmenováním nezrušili, neboli že existuje naděje, vykoupení neredukované skutečnosti, vidí Adorno v existenci umění. Interpretační otevřenost uměleckého díla naznačuje, že je tady něco, co nelze myšlením podříditi řádu danosti. Adornova filosofie, která se snaží o nesystémovost a nepozitivnost, ústí pochopitelně ve vágní, otevřený, rozporuplný konglomerát. Na jednu stranu tak vyvolávala kritiku, na stranu druhou přitahovala pozornost.

Jiný výrazně marxistický rys kritické teorie spočívá v principu dialektiky, který je charakteristickým motivem jejího myšlení. Snaha o dialektický přístup ke skutečnosti v tomto případě znamená pokus o přístup celostní. Snaha o celostní pohled je potom pojímána jak v historickém (diachronickém), tak i strukturálním (synchronickém) úhlu pohledu. Na marxistických pozicích stojí také ve své snaze o praktickou proměnu společenské situace ve smyslu humanizace podmínek lidské existence. Myslitelé kritické teorie chápou v tomto smyslu dialekticky vztah teorie a praxe. Chtějí, aby se jejich myšlenky staly součástí společenské změny. To se jim však příliš nedaří vzhledem k nesnadno interpretovatelnému jazyku, který je naprosto nepřístupný nějakému jednoznačnému a ještě k tomu masovému porozumění, které by mohlo vést k rozsáhlejšímu společenskému pohybu.

Jürgen Habermas – filosof a sociolog duálního světa

Asi nejznámějším soudobým představitelem kritické teorie je Jürgen Habermas (nar. 1929). Habermas sám sice působil v padesátých letech jako výzkumný asistent Institutu pro sociální výzkum ve Frankfurtu nad Mohanem, nicméně příliš se s jeho představiteli nesžil. Byl to Adorno, který odmítl Habermasovu práci *Strukturní proměna veřejnosti* (Habermas 2000) jako habilitační spis (Horster 1995: 8) a vedoucí osoba Institutu Max Horkheimer sice vysoce hodnotil Habermasovy intelektuální schopnosti, ale zároveň nebyl nakloněn jeho setrvání v Institutu (Ritzer, Goodman 2003: 562–563). Pravděpodobným důvodem byla Habermasova radikálnost a příliš vysoká míra veřejně prezentované kritické levicovosti, která mohla dovést celý Institut z akademického odstupu příliš blízko politickému dění ve formě, která nebyla jeho vedoucímu představiteli Horkheimerovi zcela po chuti.

Habermas je nepochybně jedním z vůdčích představitelů soudobého neo-marxismu, je tedy užitečné zmínit jeho hlavní inovace klasického marxismu. Stejně jako jiní představitelé kritické teorie koriguje přehnaný ekonomický determinismus. Činí tak však vlastním způsobem. Oproti Marxovu důrazu na práci Habermas zavádí jako klíčový rys společenského bytí dichotomii práce a symbolické interakce. A není to práce, ale symbolická interakce, která je klíčovým prvkem sociálního života. Oproti Marxovu primárnímu zájmu o analýzu práce, klade Habermas prioritu analýzy komunikace. Teprve ze symbolické komunikace mezi konkrétními individui mohou vyrůstat nadosobní společenské struktury, jež mají určitou autonomii vzhledem k původní rovině mezilidské komunikace. Tato autonomie může dojít tak daleko, že mezi nadosobní strukturou a světem komunikační interakce může dojít ke konfliktu. Tento konflikt Habermas uchopuje jako konflikt mezi systémem a životním světem.

K tomu se však dostaneme později. Pro vystižení hlavních charakteristik Habermasovy koncepce je důležitější si uvědomit, že Habermas se snaží ve své teorii o propojení mikroroviny každodennosti s makrorovinou nadindividuálních společenských struktur do jednoho celku. Tak jeho koncepce stojí na dvou základních pilířích, z nichž jeden tvoří teorie jednání a druhý systémová teorie (Šubrt 2001: 96).

V teorii jednání navazuje především na M. Webera a jeho konceptuální aparát rozumějící sociologie, analýzy racionality, typologie různých druhů jednání, ale ke slovu se dostává i filosofie jazyka, hermeneutika, socializační teorie Meadova, fenomenologie životního světa a další. Pro uchopení systémové roviny vychází z kritické recepce zakladatele sociologického strukturálního funkcionalismu amerického sociologa T. Parsonse a ze systémové teorie německého teoretika N. Luhmanna.

V mikrorovině teorie jednání zavádí jako důležitou dichotomii rozdělení mezi prací a sociální interakcí, což jsou dva základní typy jednání člověka. Pro práci je typické účelově racionální jednání, tedy uvážlivá volba strategie, jak dospět co nejefektivněji k vytyčenému cíli. Při práci řeším problémy. Jejich řešení je sice často snazší ve dvou či více lidech, ale v principu se při práci mohou bez druhých docela dobře obejít. Práce je v podstatě monologickou záležitostí. Z logiky práce jako efektivního řešení problémů se snažím s druhými dorozumět pouze do té míry, do jaké mi to usnadní dosáhnout zvoleného cíle. Oproti tomu interakce je ze své podstaty dialogem, komunikací. Zatímco účelově racionální jednání se snaží dosáhnout určitého předmětného cíle tím nejefektivnějším způsobem, komunikativnímu jednání jde o dosažení porozumění v interakci.

Komunikativní jednání

Tak jako Weber typologizuje lidské jednání (účelově racionální, hodnotově racionální, afektivní, tradiční), tak i Habermas, pravděpodobně inspirován Weberem, vymezuje komunikativní jednání vzhledem k jiným formám jednání. Vedle komunikativního jednání zaměřeného na dorozumění, které je z hlediska sociálního života klíčové, rozlišuje Habermas ještě dramaturgické jednání, normativní jednání a teleologické jednání. Teleologické jednání je jednání směřující k realiaci určitého cíle či účelu. Může nabývat instrumentálně racionální podoby práce (monolog) nebo podoby strategického ovlivňování, tj. přesvědčování druhých, čímž se stává momentem komunikativního jednání. V tomto případě se řídí normou pravdivosti a primárně se vztahuje k objektivnímu světu. Normativní jednání je jednáním orientovaným ke společným hodnotám určitého společenství. Jeho normativním horizontem není pravdivost, ale správnost. Doménou tohoto typu jednání je s druhými sdílený sociální svět. Dramaturgické jednání je jednáním, jímž se prezentujeme před ostatními. Je podřízené požadavku věrohodnosti a vztahuje se především k rovině subjektivního světa, sebepojetí já. Jistěže komunikace a řečové akty mohou být součástí všech typů jednání. Komunikativní jednání ve své ideálně typické podobě zahrnuje momenty všech dalších tří typů jednání, které představují určité dílčí momenty komunikativního jednání v jejich hypertrofované podobě. Tam, kde jde o autentické komunikativní porozumění, tam jsou vznášeny všechny tři výše uvedené normy (či požadavky platnosti): pravdivost, správnost, věrohodnost a jsou neseny klíčovým požadavkem komunikace, kterým je nárok na dorozumění. Komunikativní jednání je podřízeno především požadavku dorozumění a vztahuje se ke všem třem světům jednání jako jejich svorník.

Zatímco uvedené typy jednání se odehrávají v každodenním životě a nároky platnosti jednotlivých typů jednání i komunikativního jednání jako takového jsou tomuto životu

implicitní, můžeme vedle nich nalézt ještě rovinu diskursu, což je rovina komunikativního jednání, která je oproštěna od kontextu materiálních zájmů, prezentace sebe a ovlivňování účastníků za jiným účelem, než je společné hledání pravdy. O tomto světě diskursu hovoří Habermas jako o „ideální řečové situaci“, ve které nehrají roli materiální zájmy nebo politická moc ve věci toho, který hlas či argument vyhraje. Je to stav, ve kterém jsou jednající podřízeni pouze normativům hledání pravdy v procesu vzájemného porozumění. Habermas stanovuje formální podmínky ideální řečové situace. Tou první a nejobecnější je, že každý výrok kteréhokoliv mluvčího musí být srozumitelný. Druhou podmínkou je, že nikdo nelže. Každý výrok, který kterýkoli mluvčí v situaci vypustí do hry, je (subjektivně) pravdivý. S tím souvisí třetí podmínka, že každý mluvčí je důvěryhodný, resp. je tak k němu přistupováno. Tedy, že ostatní k řečovým aktům mluvčích přistupují jako k důvěryhodným. Důležitou podmínkou je, že všichni mluvčí mají stejnou šanci do diskursu vstoupit a vznést svůj argument.

Ještě jednou souhrnně řečeno, v komunikativním jednání norma dorozumění implikuje, že řečené musí být nárokováné jako pravdivé, že normativní implikace musejí být akceptovány jako v zásadě správné a musí být předpokládána věrohodnost mluvčího. „Kdybychom museli vycházet z toho, že většina lidí ponejvíce lže (že jejich výpovědi se neshodují s fakty), že to, co v morálním ohledu vypovídají, není správné (že jejich a mé morální přesvědčení v žádném bodu nesouhlasí), že se konečně všichni ustavičně chovají cynicky, pak by ztratil jazyk ohledně (tří výše) vylíčených dimenzí jednání svou roli a dorozumění by nebylo možné.“ (Reijnen 1995: 54).

S ohledem k výše uvedené typologii typů jednání můžeme říci, že diskurzivně lze řešit problémy pravdivosti a správnosti, nikoli věrohodnosti nebo dorozumění. O těch se nedá diskutovat, ty tvoří předpoklady úspěšného diskursu. Ideální řečová situace slouží Habermasovi nejen jako nástroj pro popis a analýzu komunikativního jednání, ale zároveň jako normativní ideál. Autentické a platné hodnoty i pravda se mohou vyjevit v diskurzech, které splňují nároky ideální řečové situace. Habermasova ideální řečová situace je normativním modelem západní formy demokracie. To, že byl v empirickém světě zaveden požadavek, aby se menšina podřídila rozhodnutí většiny, je podle Habermase spíše vadou reality, než jeho modelu.

System a životní svět

Ačkoli analýza komunikativního jednání je pro pochopení společnosti základní, není k plnému pochopení fungování sociálního života zcela dostačující. Teoretická analýza komunikativního jednání nám ukazuje, jak je reprodukován životní svět člověka jako sociální bytosti, jak dochází k jeho integraci na té nejzákladnější bázi. Nicméně je to stále svět komunikace, který primárně

neřeší problémy s vztahů s vnějším okolím a otázky materiální reprodukce. Ačkoli bez mezilidské komunikace by nebylo společnosti, bez úspěšného vyřešení problémů obrany před počasím, hladem, nebo vnějším nepřítelem také ne. Tato sféra je doménou světa práce, světa, ve kterém se řeší úkoly. V tomto světě je dorozumění jakoby na druhém místě, primární je vyřešit problémy materiálního zabezpečení. Vzato z historického hlediska, není zpočátku mezi prací a interakcí podstatný rozdíl. S postupem času, když dochází k postupnému růstu komplexity forem materiální produkce, dochází také k oddělení tohoto prostoru lidské existence od prostoru bezprostřední interakce. Dochází k oddělení systému a životního světa.

Životní svět je pojem, který byl rozpracován A. Schutzem v návaznosti na Husserlovu fenomenologii. Jeho smyslem je zachytit svět tak, jak je nám prvotně dán bez vědeckého zprostředkování. Analýza tohoto světa vychází z tak základních charakteristik, jako je tělesnost a časovost naší existence apod. Habermas doplňuje tuto koncepci prvky socializační teorie G. H. Meada. V odkazu na Parsonse vnímá Habermas životní svět jako složený ze tří základních komponent: kultury, společnosti a osobnosti, což jsou tři prvky, jež vytváří základní očekávání a komunikační rámce světa z pohledu individuálního aktéra. V komunikační situaci, snažíc se o porozumění, reprodukují aktéři životní svět prostřednictvím reprodukce (jež je zároveň pozměňováním) kulturních vzorců, sociálních vztahů i formováním osobnosti (Ritzer, Goodman 2003: 530).

Habermas zároveň diagnostikuje proces, který vede k růstu diferenciaci těchto tří složek. Je to proces, který je vedle růstu komplexity zodpovědný i za oddělení úrovně životního světa od úrovně systému. Tento proces nazývá Habermas racionalizace. Racionalizace je procesem, který vede v jednom svém aspektu k nárůstu lidské schopnosti materiální produkce a vzestupu technologické kontroly nad okolním prostředím. Tato forma racionalizace je však (a to je bod, ve kterém se klasikové Weber a Marx, ze kterých Habermas vychází, shodují) zároveň problematickou stránkou moderního světa. Jde o rozvoj účelově racionálního jednání. Problémem je spíše rozvoj této formy racionality, nikoli racionalita jako taková (Ritzer, Goodman 2003: 280).

V důsledku účelové racionalizace životního světa dochází k diferenciaci subsystémů, především hospodářství a správy. Racionalizace životního světa a růst komplexity společnosti jsou vzájemně se prolínající procesy. V průběhu historického vývoje se z mikroroviny životního světa vydělily především dva společenské subsystémy – hospodářství a stát. Zatímco v životním světě je hlavním médiem, jež integruje jeho soudržnost, jazyk (řeč a interakce), v subsystému hospodářství jsou tímto médiem peníze a ve státě moc. Tím, že v průběhu

historického racionalizačního vývoje došlo k hypertorfii účelově racionálního jednání, dochází v moderní době ke „kolonizaci“ životního světa systémem. Přitom je to kolonizace bratrovražedná. Životní svět je podhoubím, ze kterého systém resp. jeho subsystemy mohly vyrůst, a na životním světě mezilidské interakce je tak závislý. Závislost je však obousměrná. Životní svět je závislý na elementárním faktu úspěšného vyřešení problémů materiální reprodukce, který zajišťují systémové mechanismy (rodina, trh, škola, právo, armáda atd.).

Kolonizace životního světa účelovou racionalitou světa moderních subsystemů má své kořeny v kapitalistickém charakteru západní cesty moderního vývoje. V ní dominují imperativy akumulace kapitálu a mzdy (instrumentální racionality), před morálními a esteticko-praktickými (v Kantově smyslu) formami racionality. Neblahé důsledky se projevují jak v rovině kultury (ztráta smyslu, zploštění kulturní produkce), tak v rovině společnosti (anomie – stav bez jednoznačných sociálních norem) i osobnosti (psychopatologie osobnosti). (Šubrt 100–101). Habermasova terapie spočívá především v nastolení rovnováhy mezi oběma sférami. Té je možné docílit především rozvojem racionalizace, která je vlastní sféře životního světa. A zde se dostává opět ke slovu Habermasův normativní model ideální řečové situace, ve které vládne síla smysluplných racionálních argumentů, a nikoli účelové racionality peněz nebo moci.

Projekt osvícenství

I přesto, že nezastává žádnou konkrétní vizi dobrého uspořádání společnosti, Habermas neupadá ani do hodnotového relativismu postmoderny, ani do bezmocného gesta odporu předchozí generace Frankfurtské školy. Habermas obhájí určité formální nároky situace, ze které může vzejít v morálním (správnost) i věcném (pravdivost) smyslu legitimní návrh na podobu společenského uspořádání. Habermasova teorie neukazuje cíl, ke kterému má společnost směřovat, ale ukazuje cestu, po které je třeba se k tomuto cíli vydat. Cíl samotný se ukáže, respektive bude ukazovat, až v průběhu (v principu nekonečné) cesty ohraničené svodidly a patníky podmínek ideální řečové situace.

Dualitě systému a životního světa odpovídá v Habermasově koncepci také rozdíl dvou typů věd. Na jedné straně máme empiricko-analytickou vědu, která je užitečná ke zvládnutí problémů, na straně druhé vědu filosoficko-kritickou, jež je motivovaná nalézat porozumění a ve svém důsledku dorozumění. Technicko-analytické vědy jsou sice užitečné při nezbytném zvládnutí problémů přežití v prostředí, avšak ve svých důsledcích produkují také informace, poznatky a technologie usnadňující ovládnutí lidí a manipulaci s nimi. Filosoficko-kritické vědy postupují spíše pomocí hermeneutického porozumění smyslu a významu, v jehož základu je

zájem na dorozumění s jinými subjekty. Ani jeden typ vědy tak není prostý hodnotícího rozměru, v základech jednoho je zájem technické využitelnosti a manipulace, v základu druhého zájem na dorozumění. Legitimita hermeneutického (rozumějícího) přístupu ke světu je legitimizovaná v poslední instanci podobně jako manipulativní přístup ke světu potřebou přežití lidského rodu. Úspěšné soužití lidí závisí na určité minimální míře vzájemného porozumění a souhlasu. Ta však ve vysoce komplexní a navíc globalizované společnosti není neproblematickou samozřejmostí, ale vyžaduje systematické úsilí. Navíc potřeba porozumění nemá jenom svou horizontální formu komunikace mezi individui, skupinami a civilizacemi. Má také svou vertikální časovou osu porozumění svému vlastnímu životnímu příběhu i kolektivní tradice.

Podle Habermase je společenská funkce kritické teorie analogická postupu psychoanalýzy na úrovni individuálního subjektu. Příčiny sociálních konfliktů pramení z mocenských poměrů. Jejich pojmenováním se připravuje půda pro jejich řešení. Vyslovená diagnóza může léčit, neboť je předpokladem možnosti racionálního hledání řešení v diskusi. Při stanovení kritické diagnózy jsou základními kritérii společenského „zdraví“ ideály emancipace lidstva, založené na ideálech svobody, rovnosti, bratrství, jež byly poprvé zformulovány v osvícenství. Jsou to ideály, které leží v základu našich moderních demokratických institucí i v základech moderní sociální vědy. Rozkrýváním těchto ideálů a jejich další kultivací se Habermas sám zařazuje mezi pokračovatele osvícenského projektu.

Sociologická teorie a nová sociální rizika

Kritická teorie je analýzou rizik provedenou na úrovni obecné sociologické teorie. Ve druhé polovině 20. století došlo k takovým změnám v euroamerické a de facto i globální celosvětové společnosti, že se v sociologii začalo hovořit o proměně sociálních rizik. Někdy se hovoří o tzv. nových sociálních rizicích. Mezi nová sociální rizika bývají řazena ohrožení související s trhem práce, proměnami rodiny a ekologickými změnami. U prvně jmenovaných se nejčastěji zmiňuje masivní vstup žen na trh práce, deindustrializace a posun k ekonomice služeb a rozvoj nestandardních forem zaměstnávání. Proměny v oblasti rodiny jsou charakteristické rostoucí nestabilitou rodinných struktur a demografickými změnami (především stárnutím populace). Budeme jimi věnovat zvláštní kapitolu v tomto studijním materiálu. K oběma typům rizik se se přidává ještě jeden typ rizika, kterým je ekologické ohrožení. Zatímco ekonomické ohrožení a proměny rodinných struktur je možné lokalizovat, pro ekologická rizika je charakteristický jejich globální charakter. Chudoba ohrožuje jenom část populace, smog ohrožuje všechny. Nejdůležitějším teoretikem nových sociálních rizik byl relativně nedávno zesnulý německý

sociolog Ulrich Beck. Beck se domnívá, že nová sociální rizika jsou výrazně jiná oproti rizikům 19. století. V první řadě se vynořila rizika která o postihují „všechno živé na celé zemi“. Jsou produktem modernizace a technologického pokroku. Jsou většinou neviditelná: I když vyvolávají nezvratné a masivní změny, vyžadují si kauzální vysvětlení, neboli vyjevují se jediné ve věděni o nich a jsou otevřená procesům společenského definování a vyjednání. Skleníkový efekt, stejně jako nerovnost mužů a žen nebo rozklad tradiční rodiny jsou předmětem sporů. Řada lidí by tato rizika mohla prohlásit za neexistující. Nová rizika doprovází bumerangový efekt. Jsou výsledkem modernizačních změn, uvedených do chodu ve druhé polovině 19. a počátku 20. století. Nová rizika se nepříčí kapitalistické logice. Rizika postupující modernizace představují „big bussines“ – ať už se jedná o firmy věnující se likvidaci odpadu, pomoci ženám k návratu na trh práce, manželské poradny, trh s realitami pro samostatně žijící lidi, organizace monitorující životní prostředí nebo střediska ekologické výchovy. Podle Becka politický potenciál rizik musí být analyzován v rámci sociologie vznikání a šíření věděni o rizicích. Politickou roznětkou jsou sociálně uznaná rizika, tj. ta která jsou součástí věděni o rizicích. Stěžejní Beckovou myšlenkou při analýze moderních rizik je spojení s vědeckým věděním. Rizika modernizace jsou produktem vědeckého rozvoje, který přinesl technologie industriální společnosti. Zároveň věděni o rizicích je vědeckým produktem - skleníkový efekt, stejně jako sociální nerovnost a znevýhodnění na trhu práce nebo proměny tradiční rodiny jsou předmětem vědeckého bádání, z větší části o nich to podstatné víme díky nim a také nástroje k řešení pomáhá věda produkovat. Toto zvláštní propojení produkce rizik i nástrojů na jejich zvládání zachycuje Beck pojmem reflexivní modernizace.

Shrnutí kapitoly

Sociologická teorie představuje jednu z podoblastí sociologického výzkumu. Ve druhé polovině 20.století a na počátku století 21. se zformovala celá řada směrů, které lze schematicky roztrdit do třech proudů: konsenzuální teorie, konfliktualistické a interpretativní. Z teorií prvního typu jsme si představili strukturní funkcionalismu, v rámci interpretativních směrů jsme upozornili na kulturalistickou perspektivu a největší pozornost jsme věnovali kritické teorii, jejíž intencí je odhalit riziková místa ve fungování moderní společnosti. Výchozím bodem úvah kritické teorie je stanovisko, že osvícenský rozum s jeho účelově instrumentální formou stojí v základu panující společenské situace, ke které se staví kritická teorie kriticky odmítavě. Zájem představitelů kritické teorie je koncentrován především k problému postavení jednotlivce v souvislostech institucí, politických a obecně sociálních mechanismů moderního

světa, které na něj působí donucující silou. Kritická teorie upozornila na obecný základ nových sociálních rizik.

SHRnutí KAPITOLY

KONTROLNÍ OTÁZKY

Kdo bývá řazen k představitelům kritické teorie?

Co kritická teorie kritizuje?

Z čeho pramení podle Habermase rozštěpení a možný konflikt „systému“ a „životního světa“?

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

[1] Zkuste se zamyslet nad tím, nakolik oprávněná je Adornem zmíněná teze o generalizaci trhu a jaké jsou podle vás meze její platnosti (zkuste najít konkrétní příklady ze života mluvící pro i proti).

[2] Zamyslete se nad Habermasovým konceptem ideální řečové situace a zkuste vymyslet (najít) příklad, kde by mohla být uvedena v realitu.

Jaký je vztah mezi tzv. kritickou teorií a frankfurtskou školou?

Zamyslete se nad Habermasovým konceptem ideální řečové situace a zkuste vymyslet (najít) příklad, kde by mohla být uvedena v realitu.

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: J. 2017. *Evropské rozpory ve světle migrace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), str. 9 – 43. Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

PRO ZÁJEMCE

K novým sociálním problémům Evropy, zejména migraci Keller, J. 2017 *Evropské rozpory ve světle migrace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), str. 9 – 43.

K neomarxistickým teoriím společnosti ve 20. století viz. Ritzer G., Goodman D. J. *Sociological theory*. New York: McGraw-Hill. 2003. s. 265–313.

O Habermasovi relativně úplně a přehledně pojednává Horster D. *Jürgen Habermas*. Praha: Svoboda. 1995.

7. Minulost a současnost české sociologie

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V této kapitole se seznámíme se základními údaji z dějin české sociologie. Protože tato látka zatím není součástí standardních učebních textů sociologie, je kapitola vzhledem k předcházejícím relativně dlouhá. Seznamuje čtenáře se základními reáliemi z dějin oboru v českých zemích. Přibližuje jednotlivá období vývoje oboru a ke každému rozvádí trochu podrobněji reprezentativní osobnost.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Charakterizovat souhrnně vývoj české sociologie.

Získáte:

Přehled o její periodizaci, klíčových událostech a postavách.

Budete schopni:

Zasadit soudobou situaci a události v českých sociálních vědách do širšího historického kontextu.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

dějiny, česká sociologie, T. G. Masaryk, I. A. Bláha, P. Machonin, J. Keller

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Kapitola sleduje chronologickou linii vývoje české sociologie. Začíná otázkou periodizace disciplíny v českých zemích a následně přibližuje jednotlivé etapy vývoje oboru. Nejprve predsociologické období, meziválečnou éru, období marxistické sociologie a vývoj po roce 1989.

Periodizace dějin české sociologie

V otázce periodizace dějin české sociologie není příliš mnoho sporu, ačkoli detailní periodizace se u různých autorů drobně liší. Do značné míry se dějiny disciplíny překrývají s politickými dějinami českých zemí. První tzv. předsociologické období můžeme datovat od poloviny 19. století do první světové války. Sociologie, resp. protosociologie v tomto období měla spíše charakter filozofie dějin a sociální filozofie. Mezi nejvýznamnější postavy tohoto období z hlediska sociologie patří B. Bolzano, G. A. Lindner a T. G. Masaryk. Posledně jmenovaný byl pro vývoj sociologie stejně důležitou postavou jako pro český, respektive československý politický vývoj.

Kvalitativně novou etapu české sociologie představuje meziválečné dvacetiletí. Bez nadsázky lze tuto dobu označit za zlaté období české sociologie. Dochází k rozvoji sociologie na všech úrovních: výzkumu, výuky, publikační činnosti, překladů institucionálního zázemí i veřejné prestiže.

Druhá světová válka znamenala velký zásah do českého intelektuálního života jako celku, sociologii nevyjímaje. Jak ukázaly nedávné výzkumy Z. R. Nešpora, sociologie v tomto období zcela nezanikla, dokonce se jí profesionálně živilo několik desítek lidí. Nicméně kvalita a meritorní přínos těchto výzkumů, které někdy byly spíše fiktivní, byl minimální, jestli vůbec nějaký. Období slibného poválečného zotavování netrvalo dlouho. Politický převrat v únoru 1948 znamenal větší zásah do české sociologie než druhá světová válka. Sociologie byla prohlášena za „buržoazní pavědu“ a na všech frontách rušena.

Obnovena byla až v 60. letech a s nálepkou marxistická. Od 60. let do roku 1989 můžeme mluvit o třetí etapě české sociologie. I v jejím rámci se sociologii vedlo rozdílně, nicméně souhrnné označení marxistická je docela na místě, ačkoli tento termín byl dodán shora a nikoli spontánní aktivitou uvnitř disciplíny samotné.

Tak jako byl v roce 1989 relativně plynulý politický přechod, tak byl relativně plynulý přerod uvnitř sociologie. Nedá se mluvit vyloženě o diskontinuitě, která byla mezi sociologií před rokem 1948 a v 60. letech poměrně markantní. Po roce 1989 někdo nenápadně odešel, jiný přišel, ale spíše se dostali do popředí lidé, kteří byli za normalizace marginalizováni, ale v oboru nepřestali zcela působit. Poměrně ostře sociologická komunita odmítla pokusy o radikální personální změny, podobné těm normalizačním. Došlo k pochopitelné reorientaci sociologie od východních autorů směrem k západní sociologii v míře pochopitelné, ale možná až přehnaně jednostranné. Ruští autoři, respektive autoři z bývalého Sovětského svazu zmizeli ze

sociologického obzoru celku českých sociologů a kontakt s ruskou sociologií je spíše záležitostí jednotlivců (např. M. Petrušek). Došlo k neobyčejnému kvantitativnímu nárůstu výzkumu i výuky. Částečně to souviselo s rozvojem masového vysokoškolského vzdělání, ale nárůst objemu byl i relativní vzhledem k jiným oborům.

Počátky české sociologie

Jak již bylo zmíněno výše, česká sociologie se jako ke svému „otci zakladateli“ vztahuje k T. G. Masarykovi. Sociologicky relevantní myslitelé zde však byli i před ním. Mezi jinými vyniká postava Bernarda Bolzana (1781–1848), prvního autentického sociálního utopisty v českých zemích. Vědecký význam Bolzana je většinou spatřován v jeho logice, teorii vědy, případně matematice a filozofii matematiky. Je to však určitý prezentismus, protože za svého života byl daleko známější (obdivován i zatracován) pro svou sociální filozofii a etiku. Bolzana by snad bylo možné charakterizovat jako pozdního josefinistu a osvícence, geniálního matematika a logika, který však kladl větší důraz na mravnost a etiku. O tom svědčí mj. jeho rozhodnutí pro řízení katedry náboženské vědy na pražské univerzitě, ačkoli ve stejnou dobu vyhrál také konkurz na vedoucího katedry matematiky. Patří do širokého proudu osvícenského katolicismu, jehož snahou bylo povznést společnost prostřednictvím církve. V duchu josefinismu se snažil o sociální reformy prostřednictvím šíření světla rozumu, vzdělanosti a osvěty a legitimitu náboženské víry obhajoval pragmatickými argumenty její mravní prospěšnosti. Pro rozvoj sociálního myšlení byla důležitá právě tato sociálně reformní linie Bolzanova myšlení, konvenující českým intelektuálům svým realismem a střízlivostí, aniž by rezignoval na etiku. Své sociálně reformní představy artikuloval v téměř tisíci přednáškách (nedělních kázáních), jež vyšly v neúplné podobě po jeho sesazení anonymně v zahraničí (*Řeči vzdělávací k akademické mládeži*). Jeho sociální utopie *O nejlepším státě*, ve které předkládá představu spravedlivého lidského řádu budovaného cestou postupných racionálních reforem na základě uvědomění jejich potřeby a kterou nedovolil publikovat za svého života, vyšla až dlouho po jeho smrti v r. 1932, takže nemohla ve své době působit.

Gustav Adolf Lindner (1828–1878) byl autorem ve své době velmi populární učebnice psychologie. Jeho myšlení bychom z dnešního pohledu a dělení věd označili za úvahy na pomezí sociologie a psychologie. Jeho význam spočívá v tom, že přiklání dosavadní způsob uvažování o duši a mravech k více „empirickému“ nebo spíše realistickému, konkrétnějšímu pojetí problematiky. Rozvíjí koncepci tzv. sociálního Já (v originále *Wir-Bewusstsein*), které se blíží koncepcím kolektivní psychologie národů W. Wundta, ovšem byly formulovány nezávisle na něm a publikovány o hodně dříve.

T. G. Masaryk

Klíčovou postavou předsociologického období a tím, kdo otevřel mladé disciplíně plně dveře do českého vědeckého života, byl T. G. Masaryk (1850–1937). Samotné Masarykovo myšlení osciluje mezi filozofií lidské existence a originální filozofií dějin. Jeho význam je především v tom, že uvedl do českého prostředí francouzský pozitivismus spojený se jménem A. Comta a z jeho semináře vzešli první odborní sociologové. Sociologicky relevantní je však i jeho dílo, které si můžeme ve zkratce přiblížit.

Po studiích na gymnáziu v Brně a Vídni vystudoval Masaryk univerzitu ve Vídni (doktorát 1876). Habilitoval se zde r. 1881 spisem o sebevraždě. Již samotné téma vybočovalo ze standardních filozofických témat a jeho zpracování bylo silně interdisciplinární (na jedné straně využití statistik, na straně druhé exkurzy do náboženských otázek, k tomu teorie geografické apod.), což nebylo tehdejšími akademikům příliš po chuti. Masarykovi šlo navíc o společenský rozměr sebevražednosti. Podle něj za růst moderní sebevražednosti může především nedostatek integrity moderního člověka způsobený růstem moderní osvěty a pokroku, které rozvíjí moderního člověka nesouměrně směrem k racionální a sekularizované bytosti. Pro docílení rovnováhy je třeba nalézt něco, co by fungovalo stejně jako náboženství ve středověku, pevný hodnotový základ. V 80. letech přešel Masaryk do Prahy na nově zřízenou českou univerzitu (vedl katedru filozofie) a právě z jeho semináře vzešli bez výjimky všichni významní čeští sociologové první generace.

K posunu zájmu v Masarykově myšlení dochází v 90. letech, kdy se začíná zajímat o filozofii dějin, resp. filosofii českých dějin. V tomto období se také začíná angažovat v politice (poprvé zvolen poslancem do říšské rady r. 1891). V devadesátých letech publikuje práce *Česká otázka*, *Jan Hus*, *Karel Havlíček*, *Palackého idea národa českého*, *Naše nynější krize*. Jde však o netradiční filozofii dějin, ve které nejde ani tak o dějiny jako o současnost. Masarykovi nešlo ani tak o zachycení dějinných událostí a odhalení neměnné dějinné zákonitosti, ale o nalezení dějinných struktur, které jsou inspirativní a nosné pro současného člověka. Jeho filozofie dějin je orientována k sociální reformě a k sociálnímu aktivismu. Nejde v ní o dějiny, ale o současnost.

Sociologická témata jeho velkých spisů na přelomu století jako byla např. *Otázka sociální* (první česká systematická kritika marxismu) nebo *Rusko a Evropa* jsou opět spíš platformou pro hledání smyslu člověka, jeho kultury a jeho společenského bytí. Ani zde Masaryk nedospívá k formulaci nějakého systému či pozitivní koncepce. Spíše se zamýšlí, filozofuje o problémech. Masaryk bývá charakterizován jako sokratovský typ myslitele. Nedává

jednoznačné odpovědi, ale spíše otevírá otázky. Je to myslitel bez pozice. Z různých úhlů rozebírá určitý problém a vztahuje jej k existenciálním otázkám člověka, k otázce autentické lidské existence. To, čím se blíží Masaryk sociologii, je jeho realismus a konkretismus a zájem o živého, reálného člověka. Tomu odpovídají témata výše uvedená témata jeho prací. Mezi nimi je třeba zmínit rozsáhlou stať „Rukověť sociologie“ nebo Základy konkrétní logiky, které jsou jakýmsi sociologickým programem. Ačkoli nedělal empirické výzkumy, byl tím, kdo k nim svým filozofickým postojem vybízel. A z hlediska české sociologie byl také tím, kdo našel své sociologické pokračovatele.

Zlatá (meziválečná) léta české sociologie

V meziválečném období došlo v rámci české sociologie k velkému kvalitativnímu i kvantitativnímu posunu. Jednak byla k záhy po vzniku republiky založena druhá univerzita v Brně a další na Slovensku v Bratislavě. Ve stejném pořadí Praha, Brno, Bratislava vznikly v první polovině dvacátých let i sociologické semináře. V polovině dvacátých let vznikla první vědecká společnost specializovaná na sociologii – Masarykova sociologická společnost. Na počátku let třicátých vznikly časopisy *Sociologická revue* a *Sociální problémy* (později přejmenované na *Sociologie a sociální problémy*). První generaci českých sociologů lze tak oprávněně považovat za zakladatelskou.

V každé vědecké disciplíně existují dva typy jejích zakladatelů. První typ představují badatelé, kteří vtiskli oboru specifickou odbornost a teoretické zakotvení výzkumu. Druhý typ tvoří vědci budující vědu v otázce její organizace a institucionalizace. V případě české sociologie můžeme k prvnímu typu zakladatelů přiřadit J. L. Fischera, druhý typ reprezentuje J. Král; Bláha patří k oběma typům. Při takovémto analytickém dělení je třeba mít na paměti následující rozdílné charakteristiky obou typů zakladatelství. Zatímco institucionální zakladatelství lze realizovat jako akt (zorganizovat a vést skupinu badatelů, založit katedru, odborný žurnál, výzkumný ústav, učenou společnost atd.), zakladatelství diskurzivní (produkce konceptů, teorií, témat, metodologie) je spíše záležitost retrospektivní. Diskurzivní zakladatel je zpětně konstruován odezvou na svou práci. Jako živý autor může „budoucí“ zakladatel maximálně poskytnout dílo, které se stane ohniskem diskurzu: další badatelé se k němu vztahují, jeho koncepty jsou reinterpretovány, témata, která otevřel, jsou stále nosná atd. Návrh rozdělení českých sociologických klasiků podle míry, do jaké se podíleli na institucionálním nebo diskurzivním

zakladatelství, podaný v následující tabulce, vychází z koncepce Baehra a O'Briana⁴, kteří ji aplikovali na sociology světové.

Tabulka 1. Rozdělení českých sociologů dle typu „zakladatelství“

<i>sociologie světová</i>	<i>sociologie česká</i>	<i>diskurzivní zakladatelství</i>	<i>institucionální zakladatelství</i>
Worms	Král	-	+
Small	Foustka	+/-	+
Durkheim	Bláha	+	+
Weber	Masaryk, Chalupný	+	-/+
Marx	Fischer	+	-

Zdroj: koncepce podle Baehr, O'Brian [1994].

Uvedený výčet významných osobností první fáze formování české sociologie jako samostatné vědní disciplíny není nikterak složitý ani dlouhý. V podstatě všichni byli žáky T. G. Masaryka, jehož seminářem také postupně prošli, ale zdaleka ne epigony a často ani pokračovateli. T. G. Masaryk a I. A. Bláha přispěli k rozvoji oboru jak teoreticky, tak institucionálně, J. L. Fischer pak spíše k rozvoji teorie. K této trojici nejvýznamnějších zakladatelů lze připojit ještě „velkého solitéra české sociologie“ E. Chalupného. Role B. Foustky a J. Krále byla spíše institucionální a iniciační. E. Beneš není uveden proto, že jeho sociologické aktivity poměrně brzy ustoupily jeho činnosti i zájmům politickým. Asi nejvýznamnějším sociologem meziválečného období byl I. A. Bláha, a proto se mu budeme věnovat trochu podrobněji. Předtím je však třeba zmínit ještě jednu významnou okolnost, která utvářela podobu české meziválečné sociologie. Je jí existence dvou antagonisticky naladěných sociologických škol, brněnské a pražské. Jejich rozdíly byly z větší části spíše deklarativní, nicméně určité dopady byly reálné. Např. rok po

⁴ Baehr P., M. O'Brian. 1994. „Founders, Classics and the Concept of a Canon.“ *Current Sociology* 42 (1): 1–148.

založení prvního sociologického časopisu *Sociologická revue* v Brně (1930) vznikly v Praze *Sociální problémy* jako „trucprojekt“ pražských sociologů. Napětí bylo patrné i v Masarykově sociologické společnosti, z níž po určité době, kdy tato společnost existovala skutečně jako zastřešující organizace českých sociologů, pražští sociologové tvořící jádro tzv. pražské školy (J. Král, J. Mertl, Z. Ullrich, O. Machotka) vystoupili a v polovině třicátých let založili „konkurenční“ Společnost pro sociální bádání. Ta ovšem fungovala spíš jako diskusní klub úzkého okruhu sociálních badatelů a rozsáhlejší vně orientovanou činnost nevyvíjela, zatímco MSS pořádala veřejné přednášky, vydávala knihy z původní domácí produkce i překlady ze zahraniční sociologie a *Sociologická revue* byla jejím oficiálním periodikem, i když prakticky spočívala na organizační i redakční aktivitě Bláhově.

I. A. Bláha

Inocence Arnošta Bláhu (1879–1960) lze označit za klíčového českého sociologa proto, že zasáhl výrazně do formování disciplíny v českých zemích jak po stránce diskurzivní, tak i po stránce institucionální. K rozvoji oboru přispěl Bláha po diskurzivní stránce otevřením v sociologii nestandardních témat: v rámci české sociologie např. zkoumáním města jako sociálního jevu, v kontextu sociologie světové zpracováním tématu inteligence – i původním a objevným zpracováním témat standardních (problém dělnictva, venkova, rodiny, socializace). Ve své sociologii dokázal spojit rozličné myšlenkové vlivy (vedle domácích zejména francouzské a německé) a formulovat vlastní obecnou sociologickou teorii – federativní funkcionalismus. Nepopíratelný díl má i na promýšlení a budování sociologické metodologie (např. ve svébytné metodě sociální introspekce, ale i v pionýrském používání dotazníků pro sociologický průzkum atd.).

V souvislosti s výzkumy konkrétních sociologických témat Bláha rozvíjel svou metodologii i teorii. Koncem třicátých let začíná Bláha svou obecnou sociologickou teorii místy označovat jako „federativní funkcionalismus“. Koncepte federativního funkcionalismu, pracující s ústředním pojmem sociální situace, byla poprvé uceleně vyjádřena v *Sociologii inteligence* (1937) a systematicky je shrnuta v Bláhově sociologickém testamentu, v *Sociologii* (Bláha 1968). V sociální situaci vzniká nový obecný (sociální) typ myšlení a jednání individuí a sociální funkce jsou činnosti, které probíhají v souladu s tímto novým typem. Funkce jsou činnosti regulované v sociální situaci vzniklým sociálním řádem (například jazykové jednání, které vede k uspokojení potřeby dorozumění, je sociální funkcí probíhající podle gramatických norem vzniklých v sociálním procesu sociální situace). Federovanost sociálních funkcí vyjadřuje vzájemné a nehierarchické ovlivňování a křížení jednotlivých funkcí, podobně jako

individua v sociální situaci působí na sebe navzájem. I přes vzájemné působení však zůstávají individua i funkce autonomní: např. jednou z autonomních funkcí rodiny je socializace dítěte, ale tato funkce je ovlivňována logikou regulace sociální činnosti v povolání, které odvádí rodiče z domova, takže dochází ke křížení a vzájemnému ovlivňování relativně samostatných sociálních funkcí výchovných a pracovních.

I. A. Bláha přispěl k rozvoji české sociologie po institucionální a organizační stránce zejména iniciační snahou při položení základů brněnské akademické sociologie (roku 1921 byl Bláha jmenován profesorem a v následujícím roce založil na brněnské filozofické fakultě sociologický seminář, který po celou dobu svého univerzitního působení vedl) a obdobným úsilím při založení první české sociologické společnosti (MSS) v roce 1925. Společnost se stala členem Mezinárodního sociologického ústavu se sídlem v Ženevě, na jehož kongresech se Bláha a Chalupný dočkali uznání a stali se i jeho viceprezidenty. Organizoval sociologické výzkumy a vedl výzkumný ústav při zemědělské akademii. Intenzivně se zapojil do úsilí o vznik nové vysoké školy sociálního zaměření. Jeho asi největším přínosem pro rozvoj oboru bylo založení prvního českého sociologického periodika.

Kolem *Sociologické revue* se vytvořil širší okruh sociologů, kteří získali prostor pro výměnu názorů a publikaci výsledků výzkumů. Nebyla zdaleka pouze brněnskou záležitostí, přispívali do ní někteří pražští (např. K. Galla, J. Šíma) i slovenští (A. Štefánek) sociologové a byla médiem kontaktů se sociologií světovou, když do ní díky Bláhově stykům přispívali zahraniční autoři (např. F. Znaniecki, P. Sorokin, C. Bouglé, R. Duprat a další). Zahraniční autoři publikovali v revue i přehledy některých dílčích národních sociologií (švédské, anglické a americké, francouzské, maďarské) nebo sociologií oborových (americká či rumunská sociologie venkova, americká sociologie výchovy aj.) a Bláha dbal na to, aby zde byly zastoupeny i systematické referáty o tzv. slovanské sociologii – polské, jugoslávské, bulharské či ukrajinské. *Sociologická revue* dosáhla světové úrovně zejména referováním o domácí i zahraniční odborné sociologické produkci. Sám Bláha přispěl do revue vedle odborných statí několika stovkami recenzí a anotací, jakož i zprávami o sociologických kongresech. Je třeba připomenout, že *Sociologická revue* spolkla také nemalou část jeho soukromých příjmů.

Po druhé světové válce a obnově českých vysokých škol Bláha spoluzaložil Vysokou školu sociální v Brně a na akademický rok 1947/48 se stal jejím rektorem. Po komunistickém převratu v roce 1948 byla sociologie (i VŠS) postupně rušena a samotný Bláha penzionován. V oficiální intelektuální izolaci nepřestal tvořit. Revitalizace sociologie na nových (marxistických) základech se však již nedožil. Zemřel náhle 25. dubna 1960 v Brně ve věku osmdesáti let. Jako

sociologický testament vyšel díky péči J. Obrdlíkové v roce 1968 jeho syntetický spis *Sociologie*.

Česká sociologie v období marxismu

K obnově české sociologie po jejím rušení v padesátých letech došlo v následující dekádě, spojené s dobou politického tání. Obnova však neměla formu navázání na přerušenu práci. V podstatě nikdo z dosud žijících sociologů meziválečné éry významnějším způsobem do obnovované sociologie nezasáhl. A ti, kteří se na obnově sociologie podíleli, byli často odborníky příbuzných oborů (ekonomové, filozofové, historici), nikoli sociology v užším slova smyslu. Jako hlavní oborový časopis nebyla obnovena *Sociologická revue*, ale vznikl v roce 1965 *Sociologický časopis*. Vznikla Česká sociologická společnost. Pochopitelně byla obnovena vysokoškolská výuka v Praze a Brně. Rozvoj sociologie byl v 60. letech poměrně intenzivní. Rok 1968 přinesl opětovné ochlazení jak do politiky, tak do sociologie. Sociologie sice nezanikla, ale došlo v jejím rámci k radikální reorganizaci, jako ostatně ve většině sociálněvědních disciplín.

Významný zásah pro českou sociologii představovaly dvě vlny emigrace. První po roce 1948, druhá po roce 1968. V obou vlnách odešli vždy někteří z čelních dobových sociologů a řadě ostatních bylo znemožněno další působení v oboru.

P. Machonin a jeho tým

Nejvýraznějším počinem sociologie celého období od 60. do konce 80. let byl rozsáhlý empirický výzkum sociální struktury československé společnosti, který vedl Pavel Machonin (1927–2008). Machonin kolem sebe dokázal seskupit tým lidí a provést na svou dobu metodologicky neobyčejně kvalitní empirický výzkum české společnosti. Data byla sbírána v roce 1967, tedy již po 23 letech budování socialismu, a neobyčejně velký reprezentativní vzorek čítal přibližně 13 000 respondentů. Pečlivost při konstrukci vzorku vedla k jeho vysoké reprezentativitě a tím validitě výsledků. Hlavním zájmem výzkumu bylo prozkoumat vertikální sociální diferenciaci společnosti, která by se podle marxistického předpokladu měla srovnávat směrem k beztřídní společnosti. Druhou otázkou byla sociální mobilita. Sociologický obrázek, který o české společnosti se svými spolupracovníky vytvořil, byl poměrně detailní. Machonin použil vlastní koncepci tzv. vícedimenzionálního statusu, ve kterém zohlednil pět základních dimenzí:

1. Vzdělání.

2. Složitost práce. Tým expertů bylo sestaveno šest kategorií podle stupně kvalifikace, odpovědnosti, samostatnosti, tvořivosti a náročnosti povolání.
3. Účast nařízení, tj. podíl na moci. Jednalo se o složený index z postavení v práci a v politice.
4. Životní styl, měřený složeným indexem na základě kulturní úrovně volnočasových aktivit, podoby spotřeby a vybavení domácnosti.
5. Příjem.

Výsledný souhrnný status byl vypočítán průměrem v uvedených pěti dimenzích a rozdělen do pěti vrstev. Tento souhrnný status podává detailnější a přesnější informaci než čistě ekonomické nebo třídní hledisko. Také kategorie vytvořené na základě těchto pěti dimenzí vykazovaly vyšší statistickou homogenitu než kategorie třídní klasifikace zdůrazňující ekonomické postavení. Rozložení tohoto statusu ve společnosti nabývalo typický hruškovitý tvar. Za využití poměrně sofistikovaných postupů Machonin zjistil, že navzdory politickým předpokladům je česká společnost stratifikovaná, i když nevýrazně. Výzkum de facto zkonstatoval jistou bezmocnost rovnostářské ideologie vůči reálným sociálním potřebám a procesům. Výzkum také ukázal, že česká společnost byla hybridním, vnitřně rozporným celkem, ve kterém se překrývalo několik rozdílných typů vertikální sociální diference.

Vzhledem k politickému ochlazení roku 1968 byla publikována jenom část výsledků. Zbytek nesměl být publikován, neobyčejně cenná data byla skartována, Machonin vyhozen z vysoké školy a zaměstnán v drůbežárně. K výzkumům sociální struktury české společnosti se vrátil po svém návratu do sociologie v devadesátých letech v kontextu výzkumu sociální transformace. Ve své poslední publikaci konstatoval, že československá společnost prošla mezi lety 1945–1989 několika vlnami stratifikačních změn. Silnou destratifikací mezi lety 1945 až 1956. Restratifikační proces nastoupil mezi lety 1956–1968, ovšem doprovázen opačným trendem v zemědělství v podobě kolektivizace venkova. Další vlna destratifikace proběhla mezi lety 1970–1984 a byla vystřídána mírným restratifikačním posunem s nástupem mladých kvalifikovaných odborníků.

Česká sociologie po roce 1989

Vývoj po roce 1989 je charakterizován opětovným kvantitativním i kvalitativním sociologickým boomem. Sociologie se rozrostla co do počtu vysokoškolských kateder, tak i co do počtu výzkumných institucí. Vzhledem k přechodu na projektový způsob financování vědy i k odlišným podmínkám publikační politiky i publikačních technologií, nelze dělat nějaká

rozsáhlejší srovnání s předchozím obdobím. Nárůst v objemu produkce je však jednoznačný. Nově přibýly komerční výzkumné agentury i komerční výzkumy. K *Sociologickému časopisu* přibyla další oborová periodika, např. časopis *Biograf* nebo *Sociální studia*.

Další charakteristikou je nárůst subdisciplín a hraničních oborů. Ze sociologie se vydělily obory sociální politika a sociální práce. Jako obor se začala rozvíjet veřejná správa a politika. Módními se staly sociální antropologie a gender studies, přibyla „eko-sociologie“ v podobě oboru humanitární environmentalistiky, nově se konstituovala v českých zemích politologie. Svoji vlastní publikační platformu má od nedávna i historická sociologie.

Bez dostatečného historického odstupu by bylo předčasné snažit se učit, kdo ze současných českých sociologů byl tou klíčovou postavou. Z hlediska rozsahu produkce a pravděpodobně i popularity vyčnívá Jan Keller, který je také nejvýraznějším soudobým sociologem severomoravského regionu. To je důvodem, že jsme věnovali pozornost jeho dílu v předchozí kapitole, která je tak propojena s kapitolou stávající

SHRNUTÍ KAPITOLY

Dějiny české sociologie lze rozdělit do tří etap. Zlomy v jejích dějinách kopírují poměrně věrně změny politické. Ve vývoji české sociologie lze rozlišit vedle předsociologického období v 19. století tři odlišné etapy: meziválečné období, jež lze označit jako zlatý věk české sociologie; období marxistické sociologie od šedesátých let do roku 1989, ve kterém sociologie zažila vzestupy i pády; a období po roce 1989, charakterizované značným nárůstem sociologické produkce, její diverzifikací a vznikem komerčního sociologického sektoru. Iniciační význam pro českou sociologii měl T. G. Masaryk, ačkoli sám svým dílem stojí na rozhraní mezi předsociologickým a sociologickým obdobím. Mezi nejvýraznější představitele oboru v meziválečné éře lze řadit I. A. Bláhu, E. Chalupného a J. L. Fischera. V marxistickém období se stal jedním z nejvýznamnějších počínů výzkum sociální struktury české společnosti pod vedením P. Machonina. Vývoj po roce 1989 lze zatím stěží souhrnně hodnotit, v naší kapitole jsme se věnovali J. Kellerovi, který patří k nejproduktivnějším soudobým českým sociologům.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Charakterizujte jednotlivá období české sociologie.

Jmenujte hlavní představitele každého období.

Jaký je význam T. G. Masaryka pro českou sociologii?

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Co si myslíte o skutečnosti, že vzestupy a pády české sociologie souvisí s proměnami politických režimů. Myslíte, že je to dáno povahou disciplíny, nebo zvláštností českých podmínek?

Jaký je nebo může být podle vás vztah sociologie (a dalších sociálních věd, jako je např. politologie, sociální politika, sociální psychologie, sociální antropologie) k politickým režimům?

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: Janák, D. 2018. *Klasická sociologie ve střední Evropě: mezi centrem a periferií*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), s. 333 – 334 (anglické summary).

Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

PRO ZÁJEMCE

Nešpor, Z. R. 2011. *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce pro druhé světové válce*. Praha: Scriptorium, str. 9–15, 239–245.

8. Příroda a kultura

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V kapitole se seznámíme s hlavními způsoby tematizace přírody a kultury v sociologii.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Charakterizovat rozdíl přírodních a kulturních jevů z pozice sociologie.

Získáte:

Představu o souvislostech ve kterých se téma přírody v sociologii zkoumá.

Budete schopni:

Vyjmenovat hlavní ekologické problémy současného světa. Charakterizovat dvě důležité socializační teorie.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

příroda, kultura, socializace, G. H. Mead, S. Freud, ekologické problémy, životní prostředí

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

V kapitole si projdeme postupně tři perspektivy na rozdíl přírodních a kulturních jevů: nejprve v rovně společenského celku; jemu odpovídající rovinu metodologickou; a rovinu individuálního lidského života. Na závěr se zastavíme u aktuálních otázek ekologických problémů, které zkoumání rozdílu přírody a kultury posouvají do roviny řešení sociálních problémů lidstva.

[Základní způsoby tematizace protikladu přírody a kultury v sociologii](#)

Nebude asi sporu o tom, že sociologii zajímají spíše kulturní jevy než jevy přírodní. V kapitole věnované sociologické teorii jsme pojednávali o tom, že jeden ze stěžejních směrů sociologické teorie – tzv. interpretativní sociologie – považuje kulturní významy za hlavní tematickou osu sociologického zájmu. Příroda se do centra sociologického zájmu dostává ve čtyřech základních souvislostech.

Za prvé společnost a lidská kultura je chápána jako něco jiného než přírodní dění. I když z pohledu biologie je člověk taky savec, výkladový rámec sociologie je jiný než biologický. Příroda je v tomto smyslu chápána jako významový protiklad ke slovu kultura.

Druhou a možná nejpropracovanější oblastí sociologické reflexe je úroveň jednajícího individua. V této rovině sociologii zajímá geneze sociálního já, tedy otázka, jak se z biologického organismu podřízeného přírodním zákonům stává jedinec schopný fungovat v kulturním prostředí.

Třetí oblastí je metodologie. Jestliže svět přírodních jevů a kulturních jevů představuje zásadně odlišné sféry skutečnosti, je možné na jejich poznání použít stejné metody? Tato otázka přivádí sociology k promýšlení rozdílu přírodních a společenských věd.

Zatímco tři výše jmenované oblasti protikladu přírodního a společenského dění zaměstnávají sociology od počátku oboru do současnosti a jedná se de facto o klasické problémy sociologického výzkumu, třetí významná tematická oblast protikladu mezi přírodou a kulturou vyvstává v souvislosti s ekologickými problémy druhé poloviny 20. století a současného světa. Jedná se o oblast zájmu o prostředí, ve kterém kultura jako celek přežívá.

Sociologie jako věda o kultuře

Sociologii jsme si vymezili jako vědeckou perspektivu na jevy, se kterými se všichni dostáváme do kontaktu. Nemalá část sociologie, z teoretických přístupů jsou to ty interpretativní, vnímá jako nejzákladnější atribut sociálního smyslu a významu. Význam je něco, co neodmyslitelně patří ke společenskému životu. Smysl a význam jsou kulturní entity.

Jedním ze zakladatelů této kulturologické perspektivy v sociologii je polsko-americký sociolog Florian Znaniecki, který definoval sociologii jako jednu z kulturních věd. Východiskem Znanieckého konceptu je, že každá realita je pro člověka prostoupená kulturou. Je to dáno lidským vztahem k hodnotám, díky kterému má pro nás realita význam. Ve Znanieckého ontologické i metodologické koncepci je dán primát zkušenosti/prožívání. Kultura je vždy lidská kultura, kulturní předmět musí být vždy někým vnímán. To my vytváříme do určité míry rád tím, že zvýznamňujeme určité vztahy mezi prvky, zatímco jiné opomíjíme. Vztahy nejsou nutně dané v samotných jevech, to my je zčásti vytváříme tím, že je vidíme na základě praktických motivů.

Primát zkušenosti a prožívání je těžištěm patrně nejznámějšího Znanieckého konceptu – humanistického koeficientu. Poprvé jej zformuloval ve svém *Úvodu do sociologie*: „Ten rys kulturních jevů, předmětů humanistického bádání, tu jejich základní vlastnost, že jako předměty

teoretické reflexe jsou již předměty někomu danými, či něčími vědomými činnostmi, můžeme nazvat humanistickým koeficientem („współczynnikiem humanistycznym“) oněch jevů. Mýtus, umělecké dílo, jazykový výraz, nářadí, právní schéma, společenské zřízení jsou tím, čím jsou jediné jako vědomé lidské jevy; poznáme je pouze ve vztahu zkonstruovaném do známého nebo hypoteticky vytvořeného komplexu zkušeností a činností těch empirických, ohraničených, historicky a sociálně podmíněných vědomých jedinců nebo souborů jedinců, kteří je vytvořili a kteří je používají. Bez humanistického koeficientu by mýtus vůbec nebyl; obraz by byl chaosem barevných skvrn na plátně; výraz mluvy zvukem bez významu; právní schéma souborem zvuků nebo černých teček na papíře; sociální zřízení komplexem nesmyslných pohybů žijících organismů; nářadí kusem železa“ (Znaniacki [1922] 1988: 25). Nepoužívat humanistický koeficient jako takový ani dost dobře nelze. Každý výzkumník kultury nemá v podstatě jinou možnost než zkoumat kulturu s humanistickým koeficientem. Nemůže si vybrat, jestli zkoumat s humanistickým koeficientem, nebo bez něj. Kdyby to zkusil, neuspěl by. Humanistický koeficient je jedinou možnou strategií plynoucí z ontologie sociálního dění.

Rozdílu přírodního sociálního dění odpovídají dva typy determinismu, přírodní a sociální. Jejich rozdíl bychom mohli charakterizovat jako rozdíl mezi přírodním zákonem a sociální normou nebo pravidlem. Přírodní zákony nelze dost dobře porušit, naproti tomu sociální zákonitosti mají stochastický charakter. Jsou to spíše pravidelnosti. Je tedy daleko užitečnější je vnímat jako pravidla neboli normy, kterými se lidé (většinou nevědomky) řídí. Jsou to zákony, které ukládá člověk sám sobě, i když – a to je důležité – pouze malá část těchto zákonů je vědomá. Na rozdíl od přírodního zákona lze lidské zákony porušit. Představa policie hlídající dodržování přírodních zákonů a judikatury, které jejich porušování trestá („porušování gravitačního zákona pod pokutou!“), nebo morálních soudů („slušní lidé nelétají!“) se zdá být absurdní. Pravidlo nebo norma je definovaná mj. tím, že existuje možnost jednat proti pravidlu, normě. Kde není možné jednat proti pravidlu, resp. kde jakékoli jednání je jednáním podle pravidla, nemá vlastně smysl o pravidlech vůbec mluvit.

Přitom je důležité, že řídit se pravidlem není totéž, co vědět (nebo domnívat se), že se řídím pravidlem. Většina sociálních norem a pravidel a jejich dodržování je naopak nereflektovaná. Např. tradiční jednání podle pravidel tradice probíhá automaticky, alternativy při něm ani nepřicházejí na mysl. Takové jednání může být nakupování v obchodě, přivítání s příbuznými nebo řízení automobilu po pravé straně silnice. Jednoduše jednáme podle pravidla a nezvažujeme povětšinou jinou možnost než tu, kterou realizujeme. Řídit se pravidlem je

především určitou praxí. Stejně tak i kontrola, zda se řídíme pravidlem, je především určitá praxe, neboť kontrola řízení se pravidlem je jednáním podle pravidla, je jeho jiným vyjádřením.

Rozdíl přírodních a kulturních věd

sociologii dal její jméno francouzský filosof August Comte, první představitel pozitivismu. Jeho představou bylo budovat sociologii po vzoru přírodních věd. Zprvu také sociologii nazýval sociální fyzikou. Pozitivistická sociologie se snažila prezentovat společenský život jako víceméně automatické působení neosobních sil (*Dějiny...* 1982: 168). Úkolem sociologie je odhalovat objektivní zákony sociálního dění, podobně jako to dělá fyzika u dění přírodního. Jednostrannost pozitivismu i reálné problémy, do kterých se dostal při výzkumné praxi, brzy přivodily kritiku protipozitivistického proudu. Ten hledal pro vysvětlení sociálních jevů namísto neosobních objektivních principů principy subjektivní, individuálně osobnostní. Asi nejznámější dobový představitel tohoto antinaturalistického (naturalismus znamená v tomto kontextu snahu připodobnit se přírodním vědám, natur = příroda) přístupu Wilhelm Dilthey svůj postoj zdůvodňoval přibližně následujícím způsobem: Příroda je nám vnější. Naším světem je společnost. Rozumíme životu společnosti, protože jsme její součástí. Sociální jevy jsou proto pochopitelné zvnitřku. Co je láska, sociální distance, svědomí nebo přátelství, nepochopíme žádným vnějším „objektivním“ popisem. Tyto věci chápeme u jiných, protože je sami prožíváme. Krize fyziky na přelomu 19. a 20. století, tj. obrat od newtonovské k relativistické einsteinovské fyzice, nabourala ještě více pozitivistickou představu a posílila pozice antipozitivistů.

Základní rozpor mezi zastánci tzv. „nestranné objektivity čísel“ a zastánci „subjektivního porozumění smyslu“ při sociálním výzkumu přetrvává dodnes v různých obměnách a nuancích. V rámci sociologie tento rozdíl přetrvává v podobě rozdílu mezi tzv. kvantitativním a kvalitativním metodologickým paradigmatickým. Kvantitativní využívá postupy blízké přírodním vědám a dominantní metodou analýzy dat je statistická analýza. Kvalitativní se zaměřuje na porozumění smyslu a významu a má blíže k vědám humanitním. Od druhé poloviny 20. století se však ozývá stále více hlasů, které se snaží tyto dva rozdílné přístupy ke skutečnosti kombinovat.

Jestliže na sociální dění nahlížíme jako na proces řízený neviditelnými pravidly, sociologii můžeme vnímat jako činnost řízenou pravidly vědecké práce, která se snaží o to učinit neviditelná sociální pravidla viditelnými. Sociologie odhaluje pravidla sociálního dění, která nejsou jasně patrná, i když sociální dění máme všichni na očích a jsme jeho součástí.

Stávání se kulturní bytostí

Problematika vztahu přírody a kultury na úrovni analýzy individuálního života má v sociologii nejčastěji podobu otázky jak se z přírodní bytosti ovládané přírodními zákony (pudy a instinkty) stane bytost následující společenská pravidla (např. pravidla stolování, náboženských rituálů apod.). Nejčastěji je tento problém traktován jako problém socializace, tedy zespolečenštění individua. V rámci socializace můžeme rozlišit primární socializaci, sekundární socializace a re-socializaci. Primární socializace je prvotní proces zespolečenštění, ke kterému dochází v rodině. Sekundární socializace je další proces zespolečenštění poté, co se člověk stal společenskou bytostí schopnou řídit se pravidly. Sekundární socializace je socializací do různých prostředí, subkultur, vrstevnických skupin, pracovních kolektivů a pod. K resocializace dochází při přesazení z jednoho sociálního prostředí do jiného. Stará pravidla přestávají platit a je třeba se naučit nová.

Z pohledu opozice mezi přírodou a kulturou je podstatná především primární socializace. Nejznámější teorie socializace v sociologii představují koncepce Sigmunda Freuda a Georga Herberta Meada. Freud byl psychologem a zakladatelem směru, který se nazývá psychoanalýza. Klíčovým konceptem tohoto přístupu je nevědomí, nereflektovaná rovina psychiky, která však ovlivňuje naše chování a jednání. Základním vývojovým mechanismem psychiky lidského jedince je nemožnost uspokojovat neomezeně svoje potřeby a touhy, přičemž mezi ty základní patří nejen příjem a vylučování potravy a spánek, ale také erotické uspokojení. V případě erotických tužeb nejde Freudovi o erotiku v běžně chápaném slova smyslu, ale o potřebu tělesného kontaktu s jinými lidmi obsahující hlazení a mazlení. Vývoj lidské osobnosti probíhá jako učení se zvládnání a ovládnání vlastních potřeb a tužeb, které však nemizí zcela, ale zůstávají potlačeny jako motivační síly v nevědomí. Přírodní motivy v individuální duševnosti a jejich zvládnání výchovou je základním vztahem napětí, které utváří úplnou biosociální bytost. Socializovaná bytost je taková, která dokáže zvládnout své pudy. Zvláštní pozornost věnoval Freud vývoji vazeb kojenců a malých dětí na rodiče opačného pohlaví. Kdyby se obecně erotické vazby mohly volně rozvíjet, v procesu fyzického dospívání dětí by docházelo k sexuálním vztahům s rodiči. K tomu však nedochází, neboť socializace vede k vytvoření mechanismu potlačující tuto touhu v jejímž rámci je objektem touhy rodič opačného pohlaví a objektem antagonistických emocí rodič stejného pohlaví. Tento mechanismu potlačení a uložení jeho energetického potenciálu v nevědomí nazývá Freud oidipovským komplexem u chlapců a elektríným komplexem u dívek. Freudova teorie byla nesčetněkrát kritizovaná, ale praktické terapeutické výsledky psychoanalýzy, byly někdy nezpochybnitelné. Zároveň byla

Freudova koncepce výzvou pro hledání elementární spojnice mezi přírodou a kulturou v tom smyslu, že kultura se vyvíjí v přímé reakci na biologické potřeby člověka. Jedním z těchto pokusů představovala teorie kultury Bronislawa Malinowského, jednoho ze zakladatelů moderní kulturní a sociální antropologie. Malinowski se pokusil odvodit kulturu z vrozených biologických dispozic člověka a potřeb člověka jako organismu. Do značné míry lze jeho pokus o takto založenou teorii kultury považovat za celkem úspěšný, ale nikoli za plně úspěšný. Přesvědčivý je Malinowski tam, kde ukazuje vliv organismu na podobu kultury a zpětně kultury na podobu organismu a jeho procesů na obecné rovině. Nepřesvědčivý začíná být ve chvíli, kdy se snaží o důslednější aplikaci na složitější kulturní jevy. Jen pro ilustraci si můžeme uvést Malinowského tabulku biologických potřeb a kulturních odpovědí na ně.

ZÁKLADNÍ POTŘEBY	KULTURNÍ ODEZVY
1. Metabolismus	1. Zásobování
2. Rozmnožování	2. Příbuzenství
3. Tělesné pohodlí	3. Přístřeší
4. Bezpečnost	4. Ochrana
5. Pohyb	5. Činnost
6. Růst	6. Cvičení (trénink)
7. Zdraví	7. Hygiena

Zdroj: Malinowski (1968: 97).

Freud byl pro Malinowského teorii kultury důležitý především proto, že v polemice s ním si Malinowski ujasňoval teoretické řešení vztahu mezi lidskými pudy a kulturními formami.

Teorie G. H. Meada je od Freudovy odlišná, i když i zde bychom mohli nalézt několik styčných ploch ve strukturaci lidské osobnosti. Mead vyložil socializační mechanismus utváření společenské bytosti především jako mechanismus učení se hraní rolí. Hraní rolí má podle něj obrovský význam pro schopnost stát se sám sobě objektem, umět se na sebe podívat očima druhých. Sociální role je definována normativním očekáváním okolí. Tím, jak si děti hrají maminku a na tínka, na doktora, na řidič, prodavače, farmáře nebo hudebníky zdokonalují v rozpoznání normativních očekávání spojených s určitou rolí.

Mead používá pojem „generalizovaný druhý“ pro vyjádření schopnosti podívat se na sebe samotného zvnějšku a jednat podle toho jak vyžadují druhí v interakci. Vytvoření

generalizovaného druhého v uvnitř nás samotných je krok od organismu řízeného zákony k socializované bytosti. To neznamená, že bychom přestali být bytostmi řízenou přírodním zákonem. Spíše jako by v nás byly obě dvě, přírodní a sociální. Já tvořené z těchto dvou složek označuje Mead jako Self. Self je dialogickou jednotou složek I (nevědomé, pudové, biologické já) a Me (sociální já, předpokládané postoje druhých, osvojené situační kontexty). „I je odpověď organismu na postoje druhých, Me je organizovaný soubor postojů ostatních, které jedinec sám předpokládá.“ [Mead 1967: 175]. Sebevědomí má teprve Self. I je přímé reflexi nepřístupné, je dostupné pouze jako historická figura poté, co poskytlo odpověď Me, trá se odrazila v konkrétním jednání.

Ekologické problémy – problém přežití kultury v prostředí

Podle Ulricha Becka se dnes dostáváme do fáze globální společnosti rizika. Charakteristické pro tuto společnost je, že rizika nejsou uzavřena v hranicích států, ale mají globální charakter a ta environmentální tvoří jejich podstatnou část. Mezi hlavní ekologická rizika patří znečišťování životního prostředí, tvorba odpadů, vyčerpání neobnovitelných zdrojů, globální oteplování a genetická úprava potravin.

Znečištění životního prostředí bezprostředně souvisí s tvorbou odpadů, i když analyticky lze oba problémy pojednat odděleně. Znečištění se týká především vody a ovzduší. U tvorby odpadů přistupují ještě okolnosti, které nemají bezprostřední vliv na znečištění. Sociologicky relevantní je také souvislost mezi ekonomickou prosperitou a tvorbou odpadů: „Zatímco na počátku 90. let 20. století vyprodukovaly rozvíjející se země 100-330 kg pevného domácího odpadu na osobu, v případě Evropské unie to bylo 414 kg a v Severní Americe 720 kg. (...) Polsko, Česká republika a Slovensko, tj. země, které teprve nedávno začaly následovat model konzumerismu západního světa, produkují méně než polovinu množství odpadu na osobu v porovnání se Spojenými státy, Dánskem a Austrálií.“ (Giddens 2013: 161-162) Vyčerpání zdrojů se netýká pouze nerostných surovin, ale paradoxně i těch takzvaně obnovitelných. Z pohledu ekologického ohrožení kultury jsou možná ještě důležitější rizika vyčerpání vodních zdrojů, degradace půdy – tj. ztráta kvality půdy a důležitých živin v ní – a její dezertifikace, což je extrémní podoba půdní degradace, která vede v přeměnu obdělávatelné půdy v poušť, kde nelze nic pěstovat. Tyto procesy vedou ke zbídačení rozsáhlých populací. Dalším nebezpečím je odlesňování, neboť lezsy pomáhají regulovat zásob body, uvolňují kyslík do ovzduší a zabraňují půdní erozi. Genetická úprava potravin je součástí rozsáhlého rizika genetické úpravy čehokoli, které novým a poměrně dynamickým způsobem znejasňuje zdánlivě zřetelnou hranici mezi přírodou a kulturou. Debata kolem genetických modifikací není zdaleka ukončená a shoda

panuje především v tom, že nelze dosud odhadnout společenské a ekologické změny, ke kterým rozvoj na poli genetiky povede, ale že je více než pravděpodobné, že velké změny nastanou. Podobně jako v případě genetického inženýrství, také globální oteplování je velkým diskusním tématem. Globální oteplování se stalo z pohledu sociologie předmětem výzkumu především v rovině debat o globálním oteplování. Jedná se o natolik komplexní a celoplanetární jev, že jeho existence, povaha i vývoj má nesčetné množství interpretací. Pro sociologii je zajímavé především to, co debata o globálním oteplování a víra v globální oteplování přináší v rovině postojů promítajících se do politických rozhodnutí, ekonomických restrikcí, zákonodárných opatření i rozhodnutí producentů oxidu uhličitého.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Příroda a kultura je důležitá pojmová opozice. Pro sociologii je podstatné vymezení přírodních a kulturních jevů mj. proto, že si tímto způsobem konstruuje svůj předmět výzkumu. Nemalá část sociologie chápe tuto vědu jako jednu z kulturních věd. Opozice přírody a kultury má svůj význam také pro sociologickou metodologii, která používá jak postupů blízkých přírodovědě (kvantitativní metody), tak postupů blízkých humanitním vědám (kvalitativní metody). Proces, kterým se z přírodního organismu – novorozence - stává kulturní bytost, se nazývá socializace. Téma vztahu přírody a kultury získává na aktuálnosti ve druhé polovině 20. století a na počátku 21. století v souvislosti s ekologickým problémy současného světa. Specifikem těchto problémů je, že mají globální charakter.

KONTROLNÍ OTÁZKY:

Co je podstatou socializační teorie G. H. Meada?

Jak bychom mohli definovat sociální roli?

Co je to tzv. oidipovský komplex a kdo je autorem tohoto pojmu?

Vyjmenujte pět hlavních typů ekologických problémů soudobého světa.

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Zkuste se zamyslet nad provokativní Freudovou teorií a nalézt argumenty pro její prospěch a ty, které mluví proti ní.

Zkuste uvést příklady resocializace, se kterými jste se setkali ve svém životě.

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: Giddens, A. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo. (kapitola 5. „Životní prostředí“), 149 – 194.

DOPORUČENÁ LITERATURA:

Moldan, B. 2015. *Podmaněná planeta*. Druhé, rozšířené a upravené vydání. Praha: Karolinum, s. 11 – 28 (kap. 1.1 "Žijeme v antropocénu").

9. Sociální interakce a komunikace

CÍLE KAPITOLY

Cílem kapitoly je uvést studenty do problematiky studia sociálních interakcí a komunikace v sociologii. Kapitola přináší informace o vybraných důležitých sociologických přístupech a výzkumech interakcí a komunikace.

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Charakterizovat základní aspekty sociální interakce a komunikace z pohledu sociologie.

Získáte:

Představu o některých konceptech a významných sociologických výzkumech týkajících se sociálních interakcí a komunikace.

Budete schopni:

Popsat základní aspekty procesu komunikace a povahu komunikačních interakcí.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

sociální interakce, komunikace, masová komunikace, interakce tváří v tvář, jazyk

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

V první části kapitoly se seznámíte s významem tématu komunikace v rámci sociologie, ve druhé části se věnujeme interakcím a komunikace na mikro-úrovni komunikace tváří v tvář i na makro-úrovni masové komunikace.

[Interakce a komunikace jako téma sociologie](#)

Jen málo interakcí mezi lidmi nemá podobu komunikace. Jak jsme si uváděli v příslušné kapitole, Max Weber definoval sociologii jako vědu o sociálním jednání, které je orientováno na druhé a má subjektivní smysl. Náhodná srážka dvou cyklistů není v tomto smyslu sociálním jednáním. S největší pravděpodobností však sociální jednání spustí. K opačnému případu, tedy nulové komunikaci a k tomu, že sociální jednání nezapočne, může dojít jen tehdy, pokud si toho ani jeden z cyklistů nevšimne. To je sice možné, ale málo pravděpodobné. Weberova definice

předmětu sociologie de facto znamená, že sociologie je vědou o interakci a komunikaci. Jak jsme viděli v kapitole o moderní sociologické teorii, vedle interakcionistických škol existují i možné další pohledy na společenský proces jako např. systémový přístup strukturního funkcionalismu, ale ani v něm nelze problematiku interakce opustit. Naopak, Parsonsovo dílo začínalo jako obecná teorie jednání, a teprve později převážil systémový přístup, ve kterém aktéři tak trochu ustoupili do pozadí.

Již v první polovině 20. století, kdy došlo k formování interpretativních přístupů, se různí badatelé věnovali rozboru toho, že podstatná část sociálních procesů se odehrává díky komunikaci, tj. díky vzniku, přenosu a recepci významů. Dosud nepřekonaná formulace týkající se toho, jaký dopad mají struktury smyslu a významu na reálné jednání, se nalézá v teorému definice situace, jehož autorem je americký sociolog a sociální psycholog W. I. Thomas: „Jestliže lidé definují situace jako reálné, ony jsou reálnými ve svých důsledcích.“

V dalším výzkumu se ukázalo, že to, jak lidé definují situace, závisí z velké části na jazyce, který používají. Abychom mohli nějakou situaci definovat např. jako srdečné přivítání bratranců, kteří se dlouho neviděli, musíme mít k dispozici specifickou koncepci příbuzenství, která má zvláštní pojmy pro nepřímé pokrevní vazby. Musíme mít také nějakou teoretickou představu o vítacích rituálech, které mají svůj význam ve vztahu k pojmům loučení a jim odpovídajícím konceptům ritualizovaného jednání (mávání, polibek na rozloučenou, pozdrav při odchodu atp.). Teorém definice situace byl formulován v první polovině 20. století, jazyk se dostal do centra sociologické pozornosti ve druhé polovině tohoto století. Výzkumy v oblasti vztahu jazyka a sociálního jednání vedly k poznatkům, že jazyk je mřížkou, skrze kterou vnímáme svět. Vztah mezi jazykem a světem není jednoduše přímočarý v tom smyslu, že by jazykové výrazy jednoduše kopírovaly strukturu světa, jak by se mohlo zdát z banálních příkladů, kdy lidé ukazují na věci kolem sebe a pojmenovávají je různými podstatnými jmény, která následně propojují pomocí sloves a logických spojení do vět. To by mohlo fungovat ve světě čistě materiálních objektů s pevnými okraji. Abychom však rozpoznali nějaký složitější předmět nebo obtížně fyzicky detekovatelný jev - např. sociální nerovnost, dědictví, pozdrav nebo elektromagnetické záření - musíme mít nejprve připravený slovník. Odpovídající pojem umožňuje jev v realitě rozpoznat. Jazyk začal být pojímán jako sociální apriori lidského života. Známost se stala tzv. Sapir-Whorfova hypotéza: Jestliže nám jazyk strukturuje náš svět, potom lidé, kteří mluví různými jazyky, de facto řídí v odlišných světech.

Mikro- a makro-perspektiva

Nezákladnější dělení obecně interakčních a komunikačních procesů je podle jejich bezprostřednosti. Mikro-rovinu nám předstávají interakce probíhající tváří v tvář. Makro-rovinu představují interakce zprostředkované. Rozvoj komunikačních technologií tento zdánlivě jednoduchý rozdíl poněkud problematizuje, neboť umožňuje řadu rysů face-to-face komunikace přenášet na dálku, např. když hovoříme po skypu nebo prostřednictvím mobilních telefonů, ale základní rozdíl interakce s plnou fyzickou blízkostí komunikujících a jinými formami je stále dobře patrný. Patrný je zejména v tom, že v bezprostřední interakci má daleko větší význam neverbální, tj. nejazyková komunikace. Dva lidé, kteří se velmi dobře znají, např. dlouholetí manželé, vycítí emoční rozpoložení komunikačního partnera třeba i jen z pouhého pozdravu při telefonování. To, že pouhého „Ahoj“ může jeden poznat, jak se druhý cítí, je dáno tím, co je v komunikačním aktu navíc, oproti psanému slovu, kterou např. „Ahoj“ napsané v SMS zprávě nemá.

Ze sociologického hlediska je na komunikaci zajímavá nejen její manifestní funkce, spočívající v přenosu významů, ale také a možná především, funkce latentní, tedy to, jakým způsobem komunikace přispívá nebo naopak brání ustavování sociálních vztahů. Nejlépe je to vidět v ritualizované komunikaci, jejíž latentní funkcí je posilovat soudržnost skupiny. Pozdrav nebo společenská konverzace o počasí, univerzální zdvořilostní otázka „Jak se máte?“ nebo „Co je u Vás nového?“ mají svojí latentní funkci v posilování sociální soudržnosti. Představte si situaci, kdy vás někdo osloví „Ahoj, jak se máš?“ a vy místo podobně neutrální odpovědi neřeknete nic a podíváte se jiným směrem než je váš komunikační partner. Jde dát najevo sociální distanci ještě víc než odepřením komunikace?

V tomto kontextu se v sociologii často zmiňují konverzační experimenty ze 60. let 20. století, které uskutečnil americký sociolog Harold Garfinkel. Garfinkel je zakladatelem etnometodologie, přístupu, který lze přiřadit k interakcionistickému proudu sociologického myšlení. Garfinkel se zaměřil na způsoby (tj. etnometody), kterými lidé vytvářejí sociální řád v každodenních interakcích a nezávazná zdvořilostní konverzace byla jedním ze způsobů jak zkoumat metody výstavby struktur sociálního světa. Se svými studenty realizoval právě takové experimenty, ve kterých výzkumníci reagovali nestandardně na banální zdvořilostní otázky? např. na otázku „Jak se máš?“ odpověděli: „Jak to myslíš? Ptáš se na zdraví, finance, rodinu, školní výsledky, moji duši, mé emoce,...?“ Některé reakce na hrané nepochopení byli bouřlivé, sankcionující, ukazující se jako mechanismus sociální kontroly. Na Garfinkelovi experimenty si vzpomenu také tehdy, když se zeptám mojí sedmileté dcery: „Jak bylo ve škole?“ „Dobrá...“

„Co jste dělali?“ „Nic.“. Latentní funkcí těchto odpovědí je vytváření distance vůči světu dospělých, ale na druhou stranu se z toho pomalu stává ritualizovaná komunikace, která posiluje rodinné pouto.

Komunikace je nejen metodou vyváření sociální soudržnosti a distance, ale výrazem příslušnosti ke skupině, která může sloužit jako signál pro jiné lidi. Tuto funkci mají regionální přízvuky. Např. zkracování dlouhých slabik na Ostravsku, anebo naopak pražské zpěvné protahování slov má přesně tuto identifikační latentní funkci. Klasickými výzkumy, které spojují používání jazyka se sociální strukturou jsou výzkumy Basila Bernsteina z 50. a 60. let 20. století. Bernstein hovoří o tzv. řečových kódech, kterými hovoří různé společenské vrstvy. Bernsteinovy výsledky ohledně charakteristik veřejné řeči a formální řeči, nebo v pozdějším díle rozvinutého kódu a omezeného kódu, byly v různých dobách modifikovány, základní poznatek o jazykové distinkci mezi různými sociálními skupinami nejen v horizontálním (např. regionálním), ale také vertikálním (např. třídním postavením) smyslu je trvalou součástí sociologického vědění. Zaměřením na jazykové distinkce mezi společenskými třídami se přesouváme do makro-roviny společenského celku.

Z makro-pohledu jsou důležité především analýzy účinků masové komunikace. Předpokladem jejího vzniku byla masová alfabetizace euroamerické společnosti a rozvoj komunikačních technologií, především tisku, rozhlasu a televize. Z hlediska analýzy médií masové komunikace je zajímavým zjištěním Marshalla McLuhana, že samotné médium představuje určitou zprávu (The medium is a message!). Není to tedy tak, že bychom měli na jedné straně informace a na druhé straně média, kterými je přenášíme. Samotná média se podepisují na významu sdělované informace.

Empirické výzkumy účinků masové komunikace se datují do počátku 20. století a především do souvislosti s účinky masové propagandy za první světové války. Původně panující představa o tom, že publikum hromadných sdělovacích prostředků je atomizovaná masa bezbranně vystavená jejich přímému vlivu byla od 30. let postupně revidovaná. Základním zjištěním je to, že účinky masové komunikace jsou výrazně ovlivněny sociálními vztahy, do nichž jsou příjemci sdělení včleněni. Asi nejvýznamnější koncepce vycházející z amerických analýz masové komunikace ve 40. letech 20. století je teorie tzv. názorových vůdců. Výzkumy P. F. Lazarsfelda nebo R. K. Mertona poukázaly na dvoustupňovost účinků masové komunikace. Lidé sice naslouchají médiím, ale pro to, jak si zprávu vyloží a jaké důsledky z ní vyvodí jsou klíčové určité osoby z jejich okolí, se kterými mají osobní vazby. Někteří lidé mohou fungovat

jako názoroví vůdci v oblasti politiky, jiní v oblasti ekonomické, další ve školských otázkách atp.

Nový typ analýz komunikace se začal rozvíjet s nástupem nových informačních technologií spojených s internetem, mobilními telefony a stále větší mírou obrazovosti přenášených informací, které sice potřebují ke svému přijetí technologickou gramotnost v ovládnutí přijímače zprávy, ale nevyžadují vysokou gramotnost symbolickou. Tyto nové technologie pochopitelně vykonávají vliv nejen díky přenosu informací, ale i svou vlastní povahou. Např. mobilní telefon se stává nejen nástrojem svobody tím, že umožňuje být téměř stále on-line, ale jsou také nástroji sociální kontroly. Např. výčitky blízkých osob za nezvedání telefonu nebo za nevolání zpět jsou příkladem každodenního dopadu hi-tech informačních technologií a ukazují na bytostnou ambivalenci komunikačních prostředků a diferencovanost jejich manifestních i latentních funkcí.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Komunikace je součástí většiny sociálních interakcí. Základní podobou těchto interakcí je interakce tváří v tvář. Sociologie si všímá latentních sociálních funkcí komunikace, nejen toho, že jde o sdělování informací. Zajímají ji např. ritualizované podoby komunikace a jejich funkce, zabývá se vytvářením sociální soudržnosti a nebo naopak distance skrze komunikaci nebo tím, jak se příslušnost k určité sociální skupině projevuje v její řeči. Z pohledu markoroviny sociálního celku jsou důležité zejména výzkumy masové komunikace. Z pohledu analýzy prostředků této komunikace je důležité zjištění, že použité médium pozměňuje povahu předávané informace. Z hlediska účinků mediálních sdělení je zase důležité, že to „jaký význam i důležitost lidé přisuzují informacím z hromadných sdělovacích prostředků, závisí na sociálních vztazích, do nichž jsou začleněni a na názorových vůdcích, kterým důvěřují.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Co to jsou řečové kódy Basila Bernsteina?

Jak byste charakterizovali Garfinkelovi konverzační experiment?

Kdo to jsou názoroví vůdci?

Co to znamená „The medium is a message.“?

Jak zní Thomasův teorém?

Co je podstatou tzv. Sapir-Whorfovy hypotézy?

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Uveďte příklad ze své zkušenost, v němž jste skrze komunikaci vytvářeli pouto solidarity nebo naopak sociální distance.

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: Keller, J. 2005. *Úvod do sociologie*. Praha: Slon. 129 – 141. Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

DOPORUČENÁ LITERATURA:

Giddens, A. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo. (kapitola 7. Sociální interakce a každodenní život), s. 233-262).

10. Sociální stratifikace a nerovnost, etnická struktura společnosti, sociální vyloučení a začleňování

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola seznamu se základními přístupy ve výzkumu sociální stratifikace. Seznamuje studující s teoretickými východisky i empirickými indikátory soudobé třídní analýzy.

CÍLE KAPITOLY

Cílem kapitoly je uvést posluchače do problematiky studia sociální stratifikace a nerovnosti.

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Vystihnout hlavní problémové okruhy stratifikačního výzkumu a výzkumu nerovností.

Získáte:

Přehled o principech výzkumu sociální struktury.

Budete schopni:

Přistupovat kompetentněji k problematice sociálních nerovností ve společnosti.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

sociální nerovnost, sociální stratifikace, typy nerovností, třídní analýza,

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

V první části kapitoly se seznámíte se základními problémovými okruhy zkoumání sociální struktury a sociálních nerovností. Ve druhé části kapitoly jsou představeny základy třídní analýzy

Úvod do problematiky sociální stratifikace a nerovnosti

„Kdyby na opuštěném ostrově žilo pět lidí, je možné, že by to při zachování vztahů rovnosti zvládli. Větší množství lidí by to snad zvládlo za předpokladu, že společně strávený čas nebude dlouhý. Nerovnost různého druhu se objeví, jakmile je lidská komunita tvořena více než hrstkou lidí, a když dosáhne dlouhodobějšího trvání. Nejlepší myslitelé se dlouhodobě zabývají otázkou

proč tomu tak je, zda je tomu tak opravdu a zda by se na tom nedalo něco změnit.“ (Berger 1993: 76)

Citát z knihy Petra Bergra *Kapitalistická revoluce* dobře ilustruje důležitost problému sociálních nerovností. Nerovnosti nejsou jenom ekonomické, ale nalézáme je v mnoha sférách života. Ty ekonomické jsou ale asi nejdůležitější, nebo alespoň nejtíživější. Dva základní typy nerovností tvoří nerovnost třídní a statusová. S nimi souvisejí další nerovnosti v příjmech, majetku, moci, privilegiích, prestiži apod. O sociální stratifikaci hovoříme, když jde o nerovnost celých sociálních skupin a kategorií podle těchto kritérií.

Sociální nerovnosti podléhají určitému vývoji. V tzv. tradiční společnosti byla nerovnost založena na statusu, na výsadách a povinnostech spojených se sociálním původem, nikoli čistě na vlastnictví. Moderní společnost nahradila tuto stavovskou enrovnost nerovností vlastnickou, třídní. Sociální třída v sociologické slova smyslu je ekonomicky vymezená skupina lidí. Třidu tvoří lidé se stejnou ekonomickou pozicí. V moderních společnostech tato pozice není fixní, i když představa o mobilitě založené čistě na individuálních schopnostech, píli a výkonu je nerealistická a je spíše součástí ideologických konstrukcí liberalismu.

Petr Mareš (1999) uvádí tři základní přístupy k nerovnosti podle třech sociálně-politických myšlenkových tradic. Konzervativní tradice vidí nerovnost jako výsledek vrozených dispozic a snahy o rovnost odsuzuje jako ohrožení přirozenéhořádu. Nerovnost je pojímána jako přirozenost. Liberalismus vnímá nerovnost také jako přirozenou a pro chod společnosti dokonce nutnou. Nerovnost je motivací v ekonoickém systému a výrazem důležitosti různých sociálních rolí v rámci společnosti. Nerovnost je pojímána jako motor dějin. Naproti tomu socialismus považuje nerovnost za velkou nespravedlnost. Nerovnost je v této tradici chápána jako výraz nerovných šancí a nerovného přístupu ke zdrojům.

Tyto tři přístupy představují politickou interpretaci nerovností. Sociologie popisuje nerovnost, její příčiny a důsledky vlastní terminologií. Klíčovou kategorií je v tomto kontextu pojem sociální struktura. Míní se jím pohled na společnost jako systém určitých prvků v evztazích, přičemž za prvky se nepovažují konkrétní lidé, ale spíše sociální pozice, role a tzv. statusy. Nerovnost je vnímána jako hierarchický rozdíl mezi jednotlivými prvky sociální struktury. Sociologická perspektiva potom nazírá na nerovnosti mezi lidmi jako na vlastnosti sociální struktury a ne jako výsledek osobních dispozic jednotlivců jako je např. talent, píle, lenost a pod. Tento přístup také umožňuje porovnávat různé společnosti mezi sebou nazvájem.

Typy nerovností

Základním a nejviditelnějším typem nerovností v moderní společnosti je nerovnost v příjmech a majetku. Příjem je finanční obnos, zatímco majetek zahrnuje také všechny další formy vlastnictví. I když je tato nerovnost nejviditelnější, existují také další typy nerovností, které nejsou nedůležité. Přímo související nerovností je nerovnost na trhu práce, který je klíčovým mechanismem distribuce příjmů v moderní společnosti. Nerovnost na trhu práce je často spojena s diskriminací etnických skupin, žen, starých lidí nebo pouze formálně nekvalifikovaných osob. Na nerovnost v příjmech a majetku se částečně váže nerovnost ve spotřebě a životním stylu. Jednak se může vyjádřit v absolutních částkách vynaložených na spotřebu, jednak v relativních proporcích jednotlivých položek spotřebního koše nebo v kvalitě spotřebovaných výrobků. Nerovnost ve spotřebě a životním stylu sice vyjadřuje ztížený přístup chudých ke statkům a službám, ale zároveň sleduje i jemnější hranice kulturních světů, které třeba nemusí oddělovat ekonomická nerovnost, ale struktura kulturního vkusu. Tento moment zachycuje symbolické vyjádření statusové nerovnosti. Symboly nerovnosti se mění, jejich základní stratifikační smysl zůstává - vyjádřit sociální status. Dům na určité adrese, značka automobilu či mobilního telefonu, nebo určité aktivity (chození do opery, hraní golfu, potápění nebo fotbal), členství v klubech a spolcích nebo typ školy, ve které můžeme dopřát vzdělání svým dětem, to všechno jsou symboly vyjádření sociálního statusu. Americký sociolog první poloviny 20. století Thorstein Veblen ve své knize s roztomilým názvem *Teorie zahálčivé třídy* přišel s konceptem ostentativní spotřeby. Podle této koncepce nalezneme v každé společenské vrstvě snahu vynaložit určité úsilí a energii na zdánlivě neúčinné věci jako jsou šperky, oslavy nebo kratochvíle. Tato spotřeba je určena především pro okolí jako demonstrace sociálního statusu. V moderní společnosti je důležitá nerovnost ve vzdělání a v přístupu ke vzdělání. Sociologické výzkumy ukazují, že šance na vzdělání podléhají pravidlům kulturní reprodukce, tj. že např. děti vysokoškolsky vzdělaných partnerů mají statisticky významně větší šance na vysokoškolský titul než děti z rodin rodičů s nižším typem vzdělání.

Na analýzy kulturní reprodukce nerovností se zaměřil ve svých výzkumech francouzský sociolog druhé poloviny 20. století Pierre Bourdieu. Bourdieu ve své analýze teoreticky vyšel z Marxova klasického pojmu kapitálu, ale osobitým způsobem jej rozpracoval. Podle Bourdieu je smysluplné rozlišovat různé druhy kapitálů, přičemž ekonomický je jenom jedním z nich. Vedle ekonomického kapitálu jsou důležité také sociální kapitál, kulturní kapitál a symbolický kapitál. Sociální kapitál tvoří naše známosti, kontakty a sociální vazby, které jsme schopni aktivizovat při dosahování svých cílů. Kulturní kapitál jsou široce pojaté znalosti, schopnosti,

dovednosti a kompetence, zkrátka vzdělání v širokém slova smyslu. Symbolický kapitál je tvořen prestiží. Mohou ho symbolizovat šlechtické nebo akademické tituly před jménem a za jménem nebo třeba status celebrity, šampióna v okresním přeboru nebo symbolický status odvozený z výkonu určitého prestižního povolání. Podstatné jsou dvě věci. Za prvé, mezi jednotlivými typy kapitálu existují převodové kurzy. Známosti jsme schopni vyměnit za získání zaměstnání, ale stejně tak můžeme získat zaměstnání díky vzdělání. Symbolický kapitál nám otevírá dveře k sociálním kontaktům, ekonomický ke vzdělání a tak podobně. Převodové směnné kurzy kolísají, ale existují. Za druhé, nejen ekonomický kapitál, ale také všechny další typy kapitálu se dědí v procesu neviditelného kulturního dědění. Dobře je to patrné právě na vzdělání, ale stejně tak je to se sociálními kontakty nebo prestiží rodičů, které je možné využít při vstupu do školy, klubu, povolání atd. Důležitou formou předávaného kapitálu je kapitál kulturní, který nepředstavuje pouze školní příprava, ale široce pojaté znalosti a dovednosti, jako je např. schopnost rozumět určitému typu umění, činnosti, mít určitý typ vkusu, znalost určitých míst apod. Existenci kulturního dědění dokládají v českém prostředí např. práce T. Katrňáka *Odsouzení k manuální práci* nebo *Návrat k sociálnímu původu*, které se zabývají právě předáváním sociální pozice, kterou v dnešní společnosti měříme především povahou vykonávané práce v povolání. Ukazuje se, že šance na to skončit ve stejné nebo podobné profesi a v jejím rámci na odpovídajícím postavení jako měli naši rodiče, je statisticky velmi vysoká.

Třídní analýza a sociální mobilita

Třídní analýza a výzkum třídní sociální mobility představuje nejrozšířenější proud stratifikačních výzkumů nerovností. Obecně jde o zkoumání ekonomických základů sociálních rozdílů, které mohou, ale nemusí být nerovnostmi mezi lidmi. Třída je, jak již bylo řečeno, ekonomicky vymezená sociální kategorie. Třídní analýza se neomezuje jen na ekonomické nerovnosti, ale spojuje tyto nerovnosti s politickými a názorovými rozdíly a s rolí skupin vymezených trhem práce v přetrvávání nebo změně stávajícího sociálního řádu. O sociální mobilitě mluvíme při změně třídní pozice a přechodu jednotlivce z jedné třídy do druhé. Sociální mobilita může být buďto vertikální (společenský vzestup nebo sestup) nebo horizontální (např. z úřednické pozice na učitelkou, nebo z dělníka v průmyslu na manuálního pracovníka v zemědělství).

Za zakladatele třídní analýzy jsou považováni Karel Marx a Max Weber, o kterých jsme pojednali v kapitole věnované klasické sociologii. Zároveň z každého z nich vychází trochu jiná linie třídní analýzy. Mezi hlavní pojmy marxistické třídní analýzy patří třídní boj, třída pro sebe a o sobě, socio-ekonomická formace a vykořisťování. Klíčový je důraz na antagonismus

mezi třídami. V třídní analýze jsou zohledňovány dvě roviny. Analýza na makrorovině je pokusem o rekonstrukci třídní struktury v celku společnosti. Mikrorovina se zaměřuje na to, jak třídní příslušnost ovlivňuje individuální život, tj. např. nákupy, volbu partnera a to, zda je nebo není vzdělaný, zda má moc apod. Sociální mobilita mezi třídami má v principu vertikální charakter.

Max Weber nabízí trochu komplikovanější otevřené schéma, třídní příslušnost má spíše roli dispozitivu. Kolik je tříd Weber předem neříká, neboť to záleží na aktuálně panujících podmínkách na trhu práce. Proto Weber rozlišuje třídní situaci, tj. potenci vytvořenou ekonomickou nerovností, a sociální třídy, tj. reálně zformované skupiny, které se mohou utvořit díky těmto nerovnostem a u jejichž představitelů pak identifikujeme podobný typ jednání. Sociální mobilita mezi třídami má většinou horizontální charakter.

Weberovi při práci s pojmem třída nejde o materiální deprivaci či vykořisťování, jak je tomu u Marxe. Termín sociální třída je popisem způsobů, jak lidé nakládají se svými materiálními podmínkami v rámci racionálního světa ekonomiky. Nejde o komunitu, sociální skupinu či pospolitost provázanou vzájemnými vazbami jejích členů, kterou spojuje třídní zájem v marxistickém smyslu. Sociální třída je součet podobně jednajících osob. Kromě konceptu sociální třídy používá Weber při popisu sociální stratifikace koncepty statusových skupin a politických stran. Třída není nutně svázaná s třídním vědomím a je svázaná s ekonomickými interakcemi. Statusová skupina je spojená se sociálními interakcemi uvnitř skupiny a se subjektivní identifikací. Politická strana je také spojena se subjektivní identifikací a doménou je politické jednání a dosahování politických cílů. Zavedením statusových skupin a politických stran se Weberova analýza stává vícedimenzionální. Statusové skupiny mohou, ale nemusí korelovat s určitou třídou. Lidé v jedné statusové skupině mohou pocházet z různých ekonomických tříd.

Základní rozdíly mezi Marxovým a Weberovým přístupem spočívají především v následujících čtyřech charakteristikách: Za první, u Webera nejsou sociální třídy zdrojem sociálního konfliktu. Za druhé, z třídní příslušnosti neplyne podle Webera jednotné jednání. Za třetí, Třídní nerovnosti plynou u Webera z různého postavení na trhu práce, zatímco u Marxe třídní nerovnosti plynou z nerovného přístupu k výrobním prostředkům. Za čtvrté, u Webera nenalezneme koncept vykořisťování jedné třídy druhou, který je pro Marxe ústřední. Marxova analýza je hodnotově zatížená a má politické implikace.

Soudobá třídní analýza

Soudobá třídní analýza navazuje na dílo klasiků. Marxistickou tradici reprezentuje americký sociolog Erik Olin Wright, weberovskou britský sociolog John Goldthorpe. Wright vychází z Marxovy teze o principiální kontradiktornosti pozic a jeho třídní schéma má antagonistický charakter, i když není zcela jednoduše bipolární. Pro zařazení jedince v rámci schématu sleduje čtyři základní proměnné: distribuci moci, výrobních prostředků, výhod plynoucích z pozice v organizaci a vzdělání či odbornost. V každé ze čtyř dimenzí může být člověk buď vykořisťující nebo vykořisťovaný, přičemž nejvyšší třídu tvoří ti, kteří mají ve všech dimenzích „navrch“ a nejnižší třídu ti, kteří jsou ve všech v nevýhodné pozici.

Goldthorpe sleduje u každého jednotlivce dvě proměnné: povahu zaměstnání a zaměstnanecký status. Podle tohoto statusu dělí Goldthorpe pracující na ty, kteří kupují pracovní sílu (ty dělí na velké a malé zaměstnavatele), nabízí pracovní sílu (buď formou termínovaných dohod, nebo na základě služebního poměru), nebo nedělají ani jedno (osoby samostatně výdělečně činné). Podle povahy zaměstnání lze rozšiřovat schéma v závislosti na tom, jaké typy práce se ve společnosti nalézají.

Wrightovo i Goldthorpeovo třídní schéma se týká pozic v zaměstnanecké struktuře a ne osob. Rozdíl mezi nimi je v tom, že Wrightovo schéma je uzavřené, zatímco Goldthorpeovo otevřené. Druhý rozdíl je v tom, že Wrightovo schéma je antagonistické, zatímco Goldthorpeovo nikoli. Ze srovnání obou schémat na základě empirických studií se zdá, že seskupení, která vznikají na základě Goldthorpeova schématu vykazují větší vnitřní homogenitu ve vztahu k dalším charakteristikám jako jsou politické postoje a volební chování, takže se zdá, že Goldthorpeovo schéma má lepší explanační potenciál než Wrightovo.

Kritika třídní analýzy a otázka vlivu etnicity na společenské nerovnosti

Základní kritický argument proti Wrightovu i Goldthorpeovu schématu spočívá v tom, že nepřihlíží k představitelům třídních pozic, ale čistě ke struktuře trhu práce. Nedostatkem obou koncepcí je, že neberou v potaz další prvky sociální struktury, hlavně pohlaví, věk, etnicitu a ty, kteří nepracují. V diskusi o roli pohlaví jde především o postavení žen, a to jak těch v domácnosti, tak těch s částečnými úvazky nebo plně zaměstnanými. Diskuse není uzavřena, Wright i Goldthorpe otázku žen vyřešili tak, že za jednotku analýzy určili rodinu, resp. domácnost a pozici hlavního živitele. Na druhou stranu analýzy genderových nerovností ukazují na větší roli žen v procesu sociální reprodukce třídní pozice a k tomu přibývá

nepřehlédnutelná subkultura singels, tj. domácností jednotlivců. Tudíž je třeba nalézat způsoby větší individualizace třídní analýzy.

Velkou otázkou třídní analýzy je role etnicity. Základní otázka zní, zda má v moderní společnosti má na sociální stratifikaci větší vliv třídní nebo etnická příslušnost. Kulturně orientovaní sociologové říkají etnicita, třídní analytici tvrdí třída. Na otázku jak jsou etnické a třídní nerovnosti provázány můžeme nalézt tři odpovědi: První tvrdí, že za třídními nerovnostmi se skrývají etnické nerovnosti. Podle druhé odpovědi třídní nerovnosti dominují nad etnickými. Třetí odpověď zní, že závisí na třídě. Ve střední třídě ekonomické nerovnosti dominují nad etnickými, v nižší třídě nikoli. Z odborné debaty vyplývá, že pravděpodobně stále třídní nerovnosti dominují nad těmi etnickými. Nicméně je třeba vzít v potaz problémy, před kterými třídní analýza stojí. Kulturní sociologie ukázala na význam statusové (tj. symbolické a nejen ekonomické) stratifikace a na vznik zaměstnaneckých subkultur, které nejsou v hierarchickém, ale horizontálním uspořádání, nicméně hranice mezi nimi jsou důležité pro porozumění sociální struktuře společnosti.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Společenské hierarchie se vytvářejí všude tam, kde společnost tvoří víc než hrstka lidí. Existuje celá řada nerovností, ekonomická je jen jednou z nich. Další nerovnosti jsou nerovnosti ve spotřebě, statusové nerovnosti, nerovnosti na trhu práce nebo v přístupu ke vzdělání. Nerozšířenějším typem sociálně stratifikačních výzkumů je třídní analýza. Soudobá třídní analýza vychází z klasických koncepcí Karla Marxe a Maxe Webera. Marxistická třídní analýza přistupuje ke třídám jako k antagonistickým zskupinám. Weberovská analýza vidí třídy spíše jako součet podobně jednajících osob na základě podobnosti ekonomické pozice a sociální třídy nejsou zdrojem konfliktu. Omezení třídní analýzy spočívá v tom, že je analýzou zaměstnaneckých pozic a nepřihlíží k dalším relevantním oblastem nerovností, mezi nimiž zaujímá důležité místo etnicita.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Vyjmenujte čtyři rozdíly Marxova a Weberova přístupu k třídní analýze.

Vyjmenujte typy sociálních nerovností a stručně je charakterizujte.

Jaké typy kapitálu rozlišuje Pierre Bourdieu?

Jaké indikátory používá Goldthorpovo třídní schéma?

Jaký je vztah mezi třídní a etnickou nerovností?

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Zkuste zařadit sami sebe, resp. svoji rodinu do Goldthorpova třídního schématu.

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: Keller, J. 2005. *Úvod do sociologie*. Praha: Slon. 30 – 34.

Danics, Š., J. Dubský a L. Urban. 2019. *Základy sociologie a politologie*. 4. upravené a rozšířené vydání. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 112 – 130.

Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

DOPORUČENÁ LITERATURA

Giddens, A. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo. (kapitola 11, Stratifikace a sociální třídy), s. 395-436.

11. Rodina. Několik nesamozřejmých informací o tom, co přece každý zná

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V kapitole si představíme některé základní poznatky z oboru sociologie rodiny.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Popsat základní trendy v oblasti moderního rodinného života.

Získáte:

Představu o základních trendech v oblasti moderní rodiny.

Budete schopni:

Vnímat některé události všedního rodinného života kolem sebe z určitého nadhledu sociologické perspektivy.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

rodina, česká rodina, sňatečnost, rozvodovost, porodnost,

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Jedna ze zvláštností sociologie spočívá v tom, že se zabývá věcmi, které všichni velmi dobře znají. Rodina je z těch společenských institucí, které většina z nás pozná nejdříve a setrvává v ní nejdéle. Přesto, nebo spíše právě proto, že rodina je něco, co všichni nějak automaticky známe, a to i ti, kteří vyrůstali či vyrůstají z rozličných důvodů mimo okruh svých pokrevních příbuzných, je užitečné si demonstrovat sociologickou perspektivu právě na rodině. Nebudeme se přitom zabývat rodinou v širokém záběru. Namísto toho se budeme snažit přiblížit sociologickou perspektivu pomocí nesamozřejmé znalosti, kterou o moderní rodině díky sociologii máme. Je celkem nesmyslné snažit se zde představit relevantní poznatky z oboru sociologie rodiny. K tomu jsou určeny specializované monografie i syntetické práce z tohoto poměrně rozsáhlého podoboru sociologie. Podíváme se nejprve na základní údaje o vývoji rodinných forem. Pozornost budeme věnovat fenoménu rozvodovosti a zaměříme se

na některé poznatky o české rodině. Jestliže jsme ve většině předchozího textu věnovali pozornost samotné sociologii a jejím dějinám, teoriím a konceptům včetně těch metodologických, v této kapitole se budeme věnovat především samotné společnosti. Namísto teorií dostanou větší prostor zjištění z empirických výzkumů.⁵

Historický vývoj forem rodiny

Začněme těmi nejobecnějšími historickými souvislostmi, na jejichž podkladě se můžeme začít vztahovat k detailnějším charakteristikám rodiny současnosti. O počátcích rodiny v daleké prehistorii toho až tak moc nevíme. Počátky párové rodiny se odhadují do by přibližně jednoho milionu let před naším letopočtem. V této době lze již usuzovat na sexuální vazbu heterosexuálních párů, která byla doprovázena spoluprací při zajišťování obživy pro nedospělé děti, jejichž závislost byla ve srovnání s ostatními živočišnými druhy několikanásobně vyšší.

Zhruba před osmi tisíci lety před naším letopočtem lze usuzovat na složité příbuzenské sítě a systémy uspořádané v kmenových společnostech. V těchto příbuzenských sítích panovala rozvinutá pravidla pro výměnu ženichů a nevěst v rámci skupiny i mezi skupinami. Sociální struktura a rodová struktura se de facto překrývá.

Asi tři tisíce let před naším letopočtem v Mezopotámii a v Egyptě a přibližně 600 let před naším letopočtem v Řecku a Číně se vynořují v sociální struktuře nepříbuzenské systémy. Systémy výměn snoubenců mezi velkorodinami byly postupně nahrazeny šířeji pojatými domácnostmi, které se skládali do dalších nadosobních celků prvních států. Tyto široké domácnosti nejsou svázány pouze vazbami rodinného charakteru, ale zahrnují služebnictvo, čeledíny a další osoby pod jednou střechou.

V 17. a 18. století v západní Evropě a americe dochází ke vzestupu byrokratického státu a kapitalistické ekonomiky. Dochází k postupnému oddělení veřejné a soukromé sféry. Objevuje se nukleární rodina (tj. rodiče a jejich děti jako uzavřená jednotka) jako rozšířený typ rodiny. Muž vystupuje jako živitel rodiny a její reprezentant k vnějšímu světu a žena se stará o domácnost. Výběr ženichů a nevěst se stává stále více individuální záležitostí snoubenců, nikoli kolektivní záležitostí klanu či rodičů.

⁵ V této kapitole vycházíme především z textů k sociologii rodiny od Iva Možného (Možný, I. 2002. *Sociologie rodiny*. Praha: Slon; Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Slon; Možný, I. 1990. *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok.)

Poslední velkou proměnu můžeme zaznamenat v západních společnostech v druhé polovině 20. století. Můžeme ji popsat jako růst diverzifikace rodinných forem, včetně opakovaných manželství daných růstem rozvodovosti, ale i vzestupu nesezdaných soužití nebo domácností jednotlivců. Dochází k proměnám mužských a ženských rolí vzhledem k trhu práce.

Mezi poměrně zásadní proměny rodiny ve dvacátém století patří konec monopolu rodiny na legitimní sex i monopolu na legitimní plození dětí. Nejen sex předmanželský, a vzhledem k početnímu rozrůstání subkultury singels vlastně i sex nemanželský, ale i rození dětí mimo manželský svazek narůstá měrou nebývalou. V České republice křivka počtu dětí narozených mimo manželství stoupá prudce vzhůru od roku 1989 a nyní je podíl těchto dětí přibližně jedna třetina. V západní Evropě tento trend započal již v letech sedmdesátých Jsou země (Skandinávie), kde počet mimomanželských dětí dosahuje poloviny všech novorozeňat. Mluvit v této situaci o jejich nelegitimitě přestává dávat smysl.

Manželství nabývá stále více smluvní charakter mezi držiteli rovnoprávných pozic. Z někdejšího pojetí manželství jako svátosti („Co Bůh spojil, člověk nerozlučuje“) se dostáváme k pojetí manželství jako smlouvy. Sociologové dávají tento stav do souvislosti s trendem postupující individualizace, který detekují již od 19. století, a který nabývá rozličných podob v různých oblastech života. Ve sféře rodiny má ještě jeden výrazný efekt. Oproti století 19., kdy výběr partnera byl záležitostí rodičů, je v evropské rodině druhé poloviny 20. století tato situace zcela ojedinělá. Rodiče sice mohou zaujímat, a často také zaujímají, k volbě životního partnera svého potomka různá stanoviska, je však plně v individuální kompetenci snoubenců či partnerů (v případě nesezdaného soužití), nakolik k těmto názorům budou přihlížet. Tlak sociálních norem a sankcí už chybí.

Vedle individualizace zasáhl rodinu další dlouhodobý makrosociální trend, diferenciací funkcí. Moderní společnost je charakteristická vysoce rozvinutou dělbou práce, jejíž obsah je vysoce specializovaný. V soběstačné domácnosti se vykonávala většina práce doma. V komplexní společnosti odvedla práce rodiče z domu do zaměstnání (do továrny, do úřadu, za volant, k výuce, výchově a opatrování cizích dětí atd.). Nejprve muže, potom ženu. Že se to mohlo povést, aniž by rodiče měli strach, co děti doma provedou, zajistila opět funkční diferenciací. Role dohledu a výchovy převzaly specializované instituce, především škola. O ty starší rodinné příslušníky zase pečují zdravotnická zařízení a zařízení pro seniory.

Jednou z nejzásadnějších proměn rodiny ale jsou rodiny bez dětí. Ne úplně, ačkoli např. v Německu více než třetina manželských párů zůstává dobrovolně bezdětná a tento trend je patrný i u nás. Celoplošně však klesl počet plozených dětí, takže rodina s jedním dítětem začíná být nejčastějším evropským modelem. Nepochybně to bylo umožněno technologií antikoncepce, nicméně podstatné důvody dobrovolné bezdětnosti či menšího počtu dětí nejsou technologické povahy. O tom, které důvody jsou ty klíčové se vede živá debata. Nejčastěji udávané jsou obava o pokles životní úrovně (u párů) a ztráta pracně vybudované pozice v zaměstnání (u žen). Může se to zdát trochu paradoxní, když žijeme v asi nejbohatší části světa, ve které navíc práce ubývá, je to ale tak. Ještě podivnější je, že rodiny bez dětí jsou charakteristické spíše pro tu bohatší část populace. Zdá se, že rodinám bez dětí a rodinám, které se nemusejí (alespoň ne v míře běžné v minulosti) starat o své členy toho mnoho na práci nezbyvá. Jejich doménou se stává oblast citů spojených se sexuální přitažlivostí. To je však jak známo oblast poměrně proměnlivá a pomíjivá. Lze se potom divit, že charakteristikou soudobé rodiny je i její pomíjivost, měřitelná počtem rozvodů?

[Rozvod jako charakteristika moderní rodiny?](#)

Podle některých autorů není vysoká rozvodovost nějakou velkou novinkou pozdně moderní doby. Je to spíše natolik stará instituce, že se stačilo zapomenout, že zde již dávno byla. Předkřesťanské a pohanské zvyky obsahovaly možnost snadného zrušení manželství a možnosti konkubinátů a polygamie minimálně stejně dlouho jako trvalo období nezrušitelného manželského svazku. Někdejší rozvodové praktiky přetrvávaly ještě dlouho v křesťanské éře, a teprve Tridentský koncil v roce 1536 prohlásil manželství za svátost a monogmii za povinnost. Za smlouvu bylo manželství označeno až v souvislostech buržoazní revoluce ve Francii roku 1790, nicméně trvalo dlouhou dobu, než toto pojetí „vešlo lidem do krve“. Každopádně se zdá, že v Evropě začíná panovat systém stabilizované vysoké rozvodovosti, tj. rozvodů je velké množství, ale jejich relativní četnost se od určité hladiny již dále nezvyšuje. Míra rozvodovosti se stabilizuje. Zdá se, jako by se naše civilizace opět vracela ke starým poměrům, které jiné civilizace (např. japonská či čínská) nikdy neopustily.

Proměny, které vedou k obnovení někdejšího stavu, jsou neobyčejně komplexní a těžko lze jmenovat jeden nebo několik málo klíčových faktorů. Jistě zde hrají roli proměny religiozity, spolupodílející se na ztrátě transcendentní opory manželského svazku. Podstatné jsou změny ekonomické, kdy nikoli rodina či domácnost, ale jedinec je základní výrobní jednotkou.

Klubíčko tlaků a tahů, které vedou k proměně mentalit je natolik složité a nejednoznačné, že jistý je pouze jejich výsledek. Jednou z možností lepšího poznání faktorů působících na rozvod, kterou se sociologická analýza vydává, je snaha odhalit tzv. koreláty rozvodu. Jinými slovy sociologie se snaží mj. o hledání těch sociodemografických charakteristik, které se statisticky významně často vyskytují společně s rozvodovým chováním, respektive mu předcházejí. V tomto případě mluvíme o tzv. prediktorech rozvodu, tedy sociálních charakteristikách, které indikují vyšší šanci na rozvod.

Jednou ze základních sledovaných charakteristik je socioekonomický status, hodnocený podle kombinace výše vzdělání, povolání a příjmu. Už tím, že tento trojrozměrný status může nabývat různých kombinací a výše je dáno, že výsledky nebudou jednoduché ani jednoznačné. Nicméně prokázalo se, že mezi ženami s povoláním vyššího statusu je také vyšší podíl rozvedených než mezi muži v obdobných povoláních. Pro stabilitu manželství je důležitá stabilita manželova příjmu. Stabilita příjmu je přitom důležitější než výše příjmu, která obecně manželství prospívá. Zajímavý a poněkud ambivalentní vliv má poměr příjmu muže a ženy. Čím má žena vyšší příjem, tím je na muži nezávislejší, na druhou stranu však zvyšuje příjem rodiny, což rodinné pohodě svědčí. Sociologická zjištění naznačují, že nejlepší variantou pro stabilitu manželství je, když žena má solidní příjem, který ale není nebezpečně blízko příjmu mužově nebo jej dokonce nepřevyšuje.

Výrazným faktorem je věk. Nízký věk snoubenců (méně než 19 let) statisticky koreluje s nedlouhým trváním manželství. Nejde však o věk sám o sobě, ale často o skrytou příčinu (nejčastěji těhotenství), která žene mladé lidi do manželství poněkud předčasně. Brzké rodičovství snižuje šance na profesní růst a tím i příjem, který je pro stabilitu manželství důležitý. Tam, kde se mladým rodičům podaří tento handicap překonat (např. s podporou širší rodiny dostudovat), šance na stabilní i relativně početnou rodinu jsou poměrně vysoké. Nedá se však říci, že čím jsou snoubenci starší, tím jsou automaticky rozumnější, respektive jsou tak rozumní, že vyšší věk přináší stabilitu. Po překročení určitého věku pravděpodobnost rozvodu opět lehce stoupá. Pravděpodobně to souvisí se stabilizovanými životními návyky snoubenců, kteří jsou konfrontováni s realitou nuceného přizpůsobování a ověřují si na vlastní kůži, že zvyk je železná košile, která vydrží i pod svatebním oblekem. Vyšší věk nevěst často souvisí s jejich lepší profesní pozicí (měly čas se vypracovat) a stabilitu manželství ohrožují zbytečně vysokým profesním postavením i příjmem.

Sociologické výzkumy sice v zásadě potvrzují lidovou moudrost, že děti drží manželství pohromadě, nicméně jdou za tuto moudrost dál. Neprokazují korelaci mezi počtem dětí a spokojeností s manželským životem a také odhalují, že děti samotné jsou výrazem nějaké třetí příčiny, např. vyšší počet dětí je výrazem delšího trvání manželství, které je samo o sobě faktorem posilujícím další trvání. Z hlediska statistické pravděpodobnosti je nekritičtější dobou pro trvání manželství doba mezi třetím a pátým rokem. Po pátém roce se statistická pravděpodobnost rozvodu snižuje. Druhý, ale výrazně slabší vrchol z pohledu pravděpodobnosti rozvodu leží mezi 12. a 15. rokem trvání manželství. Vyšší počet dětí také snižuje atraktivnost na sňatkovém trhu a pořád ještě zejména pro ženy představuje samostatný život s dětmi nemálo ekonomických obtíží, což zajisté od rozvodu odrazuje. Obecně platí, že páry bez dětí se rozvádějí častěji než páry obšťastněné dětmi.

Z pohledu geografického umístění všeobecně platí, že ve městech je rozvodů relativně více než na venkově. Zda je to tím, že město je nositelem pokroku, zatímco venkov je nositelem tradice (včetně té náboženské), jak argumentovali někteří čeští sociologičtí klasikové, nebo spíše tím, že ve městě je pestřejší nabídka na sňatkovém trhu, není jasné. Od každého asi trochu. Každopádně právě náboženství má na rozvodovost významný vliv. Pokud bychom seřadili na škále korelace rozvodovosti v Evropě nejrozšířenější náboženství, můžeme říci, že nejméně se rozvádějí ortodoxní Židé, potom katolíci, následují protestanti a nejvíce rozvodů nalezneme mezi lidmi bez vyznání. Také kombinace různých vyznání v páru není z hlediska trvání manželství tak pevná jako konfesijně homogamní sňatky.

Pozornost sociologů přirozeně zajímala i otázka, zda se rozvody dědí. Nikoli geneticky, k porozumění tomuto není sociologická věda disponována, ale podle známých pravd, že „co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš“ a podle odvěké zkušenosti, že návyky z rodiny původu vykazují velikou trvanlivost. Nicméně není to tak dramatické. Rozvod rodičů zvyšuje šanci na rozvod jejich dítěte poměrně nepatrně.

Také platí, že s rostoucím počtem rozvodů se rozvádějící stále více osmělují. Každé další manželství má o trochu menší šanci na stabilitu, než manželství předchozí. Opakované manželství přitom tvoří samostatnou kapitolu sociologie rodiny. Někteří sociologové dokonce mluví o přechodu k sériovému manželství jako typickému jevu současnosti a blízké budoucnosti. I když je stabilita následných sňatků o něco nižší, většinou bývají označovány zúčastněnými za šťastnější zejména v rovině spokojenosti se sexem a vztahem v páru.

Problematičtější stránkou těchto manželství jsou vztahy k dětem z manželství předchozích. Zajímavou dimenzí je nárůst různorodých příbuzenských vazeb, pro které každodenní jazyk zatím nemá adekvátní pojmenování, resp. poněkud nezřetelnou dichotomii vlastní/nevlastní.

Česká rodina

Na závěr se seznámíme s několika údaji o moderní české rodině. Zaměříme se na pět základních dimenzí. Na prvním místě bude reprodukční chování, protože pro současné převládající představy a v menší míře i reálné chování je narození dětí tím klíčovým prvkem úplného obrazu rodiny. Rodina bez rodičů a bez dětí je jakási podivná, i když rozmáhající se, podoba rodina. Rození je v etymologickém základu slova rodina. Dále nás budou zajímat sňatky a jejich pendant rozvody. Rodiny většinou žijí pod jednou střechou. Podíváme se, kdo pod jednu střechou žije v českých zemích, tedy na strukturu domácností. V závěru rodinného i životního cyklu je stáří, o problematice stárnutí populace se zmíníme v závěru kapitoly. Ve všech těchto dimenzích se vývoj v České republice přibližuje celoevropskému, resp. západoevropskému vývoji, ovšem s tím rozdílem, že většina trendů nastoupila v západní Evropě o generaci dříve. To ovšem neznamená, že vývoj v českých zemích kopíruje vývoj v zemích západních, a že tady bude za pár let to samé, co se odehrává nyní na západě. Spíše to znamená, že vývoj v České republice nabral podobný kurz. Konkrétní podoba plavby i plavidla je však odlišná a ani není jisté, že zakotví v tom stejném přístavu, jako lodě, které vyrazili na cestu dříve.

Reprodukční strategie

Prudkou změnu životních strategií, včetně těch reprodukčních přinesla do českých zemí politická změna v roce 1989. Z pohledu rodinné reprodukce je podstatný především úbytek dětí. V tomto momentu jde spíše o zvýraznění trendu, který se ohlásil už v osmdesátých letech, na jejichž počátku skončilo období relativně vysoké plodnosti, již byla charakterizována sedmdesátá léta. Podstatné pro soudobý stav a budoucí vývoj je, že děvčátka narozená v plodných 70. letech, se v době, kdy se z nich staly potenciální maminky, nerozhodly následovat strategii svých matek. I když jsme se mohly v médiích dočíst o změně v trendu klesajícího počtu dětí, ke změně vůbec nedošlo. Vzestupná porodní křivka, která zavedla důvod k planému poplachu, zdaleka nedosahuje hodnot vrcholu sedmdesátých let. Ačkoli tyto potenciální maminky se do čtvrté dekády svého věku, kdy jim začne výrazně klesat biologická šance na dítě, teprve dostávají, mnoho indikátorů nenaznačuje, že by se rozhodly odkládané

rodičovství (zejména to vícenásobné) na poslední chvíli vynahradit. Zdá se, že přibližně třetina žen z této plodné kohorty zůstane trvale bezdětná. Méně viditelným, ale neméně důležitým jevem je klesající zájem mužů o otcovství. Plánovaná bezdětnost je však poměrně nízká. v české republice se týká přibližně desetiny žen a pětiny mužů.

Celkový úbytek dětí není způsobený ani tak tím, že by se výrazně více mužů a žen rozhodlo k životu bez dětí. I těch je sice stále více, ale důležitější je trend v orientaci české rodiny na menší počet dětí. V tom se shoduje se západoevropským vývojem. Součástí reprodukční strategie je spíše jedno než dvě děti a především ubývá rodin, kde je dětí více. Tyto samozřejmě stále přetrvávají, ale začínají tvořit určitou užší specifickou skupinu. Reálné chování orientované na jedno dítě je přitom poněkud v rozporu s přetrvávajícími stereotypy. Tři čtvrtiny českých mužů a žen dlouhodobě deklaruje přání mít nejméně dvě děti. Přání je minimálně od osmdesátých let v rozporu s realitou. To však není v lidském životě ničím výjimečným.

Zajímavým aspektem poklesu porodnosti je její vztah ke vzdělání. Vzdělání je jeden z nejvýznamnějších faktorů ovlivňujících plodnost českých žen. Již delší dobu v české republice platí, že čím je žena vzdělanější, tím má méně dětí. A zároveň tyto děti rodí především v manželství. Vysokoškolsky vzdělané maminky rodí mimo manželství pouze asi 11 % svých dětí. Naopak maminky se základním vzděláním rodí mimo manželství přibližně 70 % dětí. Rodičovství nesezdaného páru není v České republice výrazem liberálního ducha (jenž by měl kvést v univerzitním prostředí), který nepotřebuje na legitimitu svazku a potomků „úřední papír“. Je daleko více výrazem nízkého socioekonomického statusu. Nejvíce svobodných matek se nachází v kulturních a ekonomických periferiích příhraničních oblastí.

Celkově však můžeme konstatovat trend zvyšování podílu dětí narozených mimo manželství, je však třeba vést v patrnosti výše uvedené vnitřní diferenciaci tohoto trendu, který jako celek je poměrně výraznou charakteristikou polistopadového (tj. po roce 1989) vývoje.

Poslední výraznou změnou je věk prvorodiček, který se od počátku devadesátých let také strmě zvedá. Jestliže v roce 1990 byl průměrný věk čerstvé maminky zhruba 22,5 roku, v roce 2000 přibližně 25 let a kolem roku 2010 se blížil 30. roku věku.

O tom, odkud uvedené trendy pramení se vedou odborné i laické diskuse, jednoznačné vysvětlení není a není se co divit. Lidé obvykle jednájí podle jednoduché příčiny a zejména

v tak spletitých otázkách jako je láska, sex a rodičovství. Jisté je, že po roce 1989 se otevřely dříve nebývalé možnosti cestování, vzdělání, kariéry, což jsou nabídky, které s brzkým rodičovstvím brzy skončí. A nejde pouze o nabídku konzumních možností a lákavých životních příležitostí. Ženy jsou vystaveny rozporným očekáváním. Paralelně vedle sebe se od nich očekává podobný výkon v oblasti vzdělání a práce jako od mužů, dokonce se to obhájí jako jejich právo v boji o rovnost. Zároveň se však očekává, že u toho zvládnou mít i děti. A nejenom je porodit, ale také se o ně starat. Jestliže úspěšná žena po šestinedělí svěří dítě po převážnou část dne chůvě a pokračuje ve svém náročném povolání, většinou to vyvolá minimálně kontroverzní reakce. Ty jednoznačně souhlasné rozhodně nepřevládají ani u žen, ani u mužů. Konflikt mezi rolí úspěšné matky a pracovně úspěšné ženy patří pravděpodobně k nejtypičtějším kulturním rozporům pozdního kapitalismu. Každý, resp. každá žena se s ním tak či onak vyrovnává. Průměr 1,2 dítěte na ženu a trend směrem k rodině s jedním dítětem napovídá, že se snaží (nebo musí snažit) zvládnout z každé role trochu.

Při odkládání narození dítěte respondenti mezi důvody často udávají strach z poklesu životní úrovně. To je nepochybně oprávněné, i když se to může zdát paradoxní, vzhledem k tomu, že tak vypovídají lidé žijící v nejbohatší části zeměkoule.

Sňatečnost a rozvodovost

S odkládáním věku rodičovství a nárůstu podílu mimomanželských dětí koreluje i odkládání věku sňatku a nárůst podílu nesezdaných soužití. Stejně jako v případě plodnosti, i v trendech sňatečnosti jsou ukryty různorodé a někdy protichůdné tendence. Stejně jako si většina mladých Čechů a Češek přeje dvě a více dětí a posléze je nemá, tak také pokládají manželské soužití za nejsprávnější formu rodiny, akorát ji potom až tak moc neprovozují. Ovšem zdá se, že život v manželství, alespoň po jistou dobu, zakusí více než dvě třetiny mladé generace.

Často citovaný údaj v médiích zní, že uzavíraná manželství mají 50% šanci na to, že skončí rozvodem. Je tedy slib, u kterého dopředu víme, že je to tak padesát na padesát s jeho naplněním, pouhým pokrytectvím? Odpověď není tak jednoduchá. Deklarovaným cílem zhruba 80 % českých mužů a žen je založit stabilní rodinu. Přibližně 80 % z nich se to také povede, akorát ne vždy na první pokus. Přibližně čtvrtina realizovaných svateb není svatbou první. V 50% skupině rozváděných je také nemalá část „recidivistů“ tedy těch, kteří se opakovaně sezdávají a rozvádějí. Tato skupina, která může zasahovat přibližně 10 % sňatků tak jakoby uměle navyšuje reálný životní potenciál rozvodu. Šance na stabilní manželství není

až tak nízká, akorát není jisté, které v pořadí to bude. O příčinách rostoucí rozvodovosti, která se podle odborníků pomalu blíží své limitě (tj. dále už se zvyšovat příliš nebude) se vedou debaty podobně jako u trendů v plodnosti. Nejsilnějším procesem, který je v této souvislosti zmiňován, je obecný růst individualismu v moderních západních společnostech. Tento proces byl popsán již klasiky sociologického myšlení v 19. století, nicméně jeho hodnocení se velmi liší, už vzhledem ke komplexnosti celého procesu, který má své souvislosti v tak různorodých dimenzích jako jsou proměny religiozity, ekonomiky, sociálního státu, zákonodárství nebo dělby práce. A už od dob těchto klasiků nemá jednoznačné hodnocení ani rostoucí rozvodovost samotná. Vedle nářku nad zánikem údajně vřelého prostředí tradiční pospolitosti (která, jak jsme viděli v případě nukleární rodiny, zas tak prastará není) a nástupem chladného anonymního a individualizovaného prostoru moderní společností se ozývali a ozývají i hlasy, které na proměně manželství ze svátosti ve smlouvu nalézají i nemalá pozitiva, např. zdůrazňují možnost autentičtějšího vztahu, který by mohl posunout vztahy mužů a žen na kvalitativně vyšší úroveň. Ať už je to s moderním individualismem jakkoli špatné či dobré, je tady. V oblasti rodiny je to zvláště patrné na proměnách ve struktuře domácností.

Domácnosti

Ačkoli rodina tvořená dvěma rodiči a dětmi, respektive jedním a více dětmi je převládajícím typem, výrazně se prosazuje trend v podobě domácností jednotlivců a domácností vedených jedním dospělým, nejčastěji matkou. Od poloviny dvacátého století ubývá domácností tvořených mužem a ženou, ať už sezdánými nebo ne, s dětmi nebo bez nich. Zatímco na počátku uvedeného období tvořil tento typ domácností více než tři čtvrtiny, dnes tvoří přibližně polovinu. Roste podíl domácností jednoho rodiče (v 85 % případů je to žena) s jedním (nejčastěji) a více dětmi. Domácnosti jednotlivců jsou typem domácnosti, který se však rozrůstá zdaleka nejrychleji. Netvoří je však ani tak osamělí staří lidé, ale samostatně bydlící mladí lidé. Podle křivek přirozeného demografického vývoje to ale vypadá, že je nebudou tvořit příliš dlouho.

Stárnutí populace

Začneme drobnou projekcí na základě reálně zjištěného reprodukčního trendu 1,2 dítěte na jednu ženu. Pokud by chtěly vnučky kohorty babiček silných ročníků 70. let (dnešních maminek) dohnat porodní deficit dvou generací a doplnit někdejší populační stavy a tak vyrovnat počet starých a mladých, musely by rodit v průměru čtyři děti na jednu ženu. Tedy vrátit se co do plodnosti několik století zpět, ovšem bez někdejší vysoké úmrtnosti. Popsáno

totéž jiným způsobem: při setrvalém stavu porodnosti 1,2 dítěte na ženu se populace zmenší za 32 let na polovinu. Dnes narození by se tak mohli dožít teoreticky situace, kdy namísto deseti milionů budou v České republice méně než tři miliony obyvatel. Určitě by to vedlo např. k poklesu cen bytů. To by byla asi jediná výhoda. Většinou by v nich totiž žili důchodci, respektive pracující důchodci. Obě varianty jsou sice myslitelné, ale nepříliš pravděpodobné. Před českou společností, stejně jako před společností západoevropskou stojí určitě problém k řešení, jak se vyhnout celkovému a poměrně rychlému civilizačnímu úpadku. Zdaleka nejrealnější variantou je, že populační problém bude muset být řešen imigrací, která zejména pro českou společnost není ničím běžným a rozhodně nebude procesem bezproblémovým. Dostává nás však již mimo rámec sociologie rodiny.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Moderní nukleární rodina je určitým historicky zformovaným typem rodiny, který se stal v západní Evropě na několik století výrazně dominantní, ale dnes se zdá opět trochu ustupuje. O tom svědčí zvyšující se rozvodovost, která však není novinkou pozdně moderní doby, ale charakteristikou dob dávno minulých i některých vzdálených kultur, které žily a žijí ve stavu stabilizované vysoké rozvodovosti. Podoba české rodiny sleduje podobnou vývojovou trajektorii jako rodina na západě.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Jaká je souvislost u českých žen mezi plodností a vzděláním?

Jaké trendy zaznamenává česká společnost ve struktuře domácností?

Co se skrývá za zjednodušujícím tvrzením o 50% šanci na rozvod?

K jakým základním změnám v reprodukčních strategiích došlo v české společnosti po politické změně v roce 1989?

Je rozvod výjimečnou charakteristikou moderní západní rodiny?

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Jak hodnotíte převládající modernizační proměnu manželství ze svátosti ve smlouvu? Zkuste najít hlavní klady a hlavní zápory tohoto procesu.

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: Giddens, A. 1999. Sociologie. Praha: Argo. 37 – 54, 58 – 60.

Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

DOPORUČENÁ ČETBA

Možný, I. 2006. Rodina a společnost. Praha: SLON, str. 93 – 112, 251-279.

12. Moc, sociální normy a sociální kontrola, otázka identity

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola představuje témata moci, sociální kontroly a identity prostřednictvím přiblížení díla Michela Foucaulta, jednoho z nevýraznějších sociálních myslitelů druhé poloviny 20. století. Smyslem kapitoly je určitým způsobem završit kurz tím, že dává do souvislostí také další koncepty, s nimiž jste se seznámili v průběhu studia, jako je panství, legitimita, latentní funkce, normativní orientace jednání a rolových očekávání apod.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

Lépe vystihnout ambivalentní charakter řady moderních institucí i formálních organizací a uvažovat pomocí sociologických konceptů v souvislostech.

Získáte:

Přehled o myšlení jednoho z nejvýznamnějších sociálních teoretiků 20. století.

Budete schopni:

Uvažovat o mocenských vztazích ve společnosti v širších souvislostech.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

moc, sociální kontrola, sociální normy, M. Foucault, identita

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

První část kapitoly uvádí od problematiky moci a sociální kontroly, ve druhé části je toto základní téma

[Moc, legitimita norem, sociální kontrola a identita – uvedení do problematiky](#)

Moc lze nejobecněji definovat jako schopnost prosadit svoji vůli. Sociální normy potom jako hodnotové standardy, které jsou považovány za legitimní a jejichž naplňování je většinou podřízeno určité kontrole. O moci, normách a kontrole jejich dodržování nejčastěji uvažujeme v souvislostech politických institucí státu. Normy jsou ztělesněny v zákonech, státní moc se projevuje tím, že bezpečnostní složky státu slouží jako nástroje kontroly jejich dodržování. Sociologický pohled na moc,

normy a sociální kontrolu začne být zajímavý ve chvíli, kdy se nezaměříme pouze na manifestní funkce jednání či institucí, ale začneme pátrat po těch latentních. Můžeme tak odhalovat latentní funkce mocenských institucí nebo latentní mocenské mechanismy jiných typů jednání a institucí než jsou ty explicitně mocenské. Právě těmto skrytým mocenským dopadům různých institucí, především vědy a na vědě založené medicíny, se věnoval ve svém díle Michel Foucault, jehož uvažování o moci a nezjevných formách dohledu si přiblížíme níže.

Každá mocenská struktura, která má být dlouhodobě udržitelná, potřebuje legitimitu, tedy ospravedlnění. O legitimitě v souvislostech politického uspořádání jsme hovořili v kontextu díla Maxe Webera a jeho typologii panství. Foucaultovo pojednání o moci ukazuje na legitimizaci mocenských praktik prostřednictvím jejich medicinizace a případně zahrnutí do praktik, které nejsou primárně mocenské.

Nejlepším způsobem udržení mocenského uspořádání je jeho zvnitřnění jednájícími, tj. internalizací norem. Ukázali jsme si, že nejzákladnějším způsobem zvnitřnění norem je socializace do určitých rolí. Role jsou totiž definované normativním očekáváním. Sociální kontrola nastupuje tehdy, když rolová očekávání nesplníme. Socializovanou bytostí tedy jsme plně teprve tehdy, když jsme schopni vyjít vstříc normativním očekáváním druhých. Kým tedy jsme jako socializované bytosti hrající role? Jsme jen průsečíkem řady rolí, mezi kterými přepínáme, nebo nám zbývá prostor pro naši jedinečnost? Zdá se, že klíčovým konceptem v tomto ohledu je pojem hráčství. Fotbalisté, kteří nehrají podle pravidel, nebo herci kteří nehrají podle scénáře, budou sankcionováni. Přesto je výkon role vysoce individuální záležitostí.

Kým vlastně jsme jako hráči sociálních rolí? Někým být znamená mít identitu. Nepochybně bychom nějakou identitu měli, i kdybychom nežili v lidské společnosti jako Robinson Crusoe na pustém ostrově. I Mauglí, který na rozdíl od Robinsona neprošel socializací v civilizaci, měl po dobu svého pobytu v džungli identitu, nějak se prožíval, vnímal se v protikladu k okolí. Ovšem i jeho identita byla utvářena v komunikaci s okolím. Identita jako taková je vázána na individuální prožitek toho, jak jsme sami sebou. Typy identit jsou však výlučně sociálními produkty, jakkoli biologické vlastnosti organismu mohou při jejich konstrukci sehrát roli určitých dispozitivů nebo stavebního materiálu. Rom, gádžo, žena ze střední třídy, sportovec, tanečnice, pacientka nebo myslivec, to všechno jsou typy identit. Jako takové jsou sociálními reprezentacemi v obecném slova smyslu. Jako předmět badatelského zájmu empirického výzkumu sociálních věd se jimi stanou ve chvíli veřejné relevance. Vztahy mezi muži a ženami a z nich derivované identity byly veřejně relevantní asi vždy a ve všech typech společností. Vztahy mezi etnickými skupinami a jim odpovídající etnické identity aktérů, které v sociální stratifikaci konkurují vztahům mezi třídami, se jako veřejně relevantní sociální

reprezentace se zformovaly v určitém historickém období. Asi nejvýznamnější roli hrály v 19. století a ve střední Evropě byly principem státotvorby po první světové válce. Klíčové byly vlastně i na konci 20. století při mírovém dělení Československa a slučování Německa nebo při krvavém štěpení bývalé Jugoslávie. Etnické identity se staly v těchto procesech politickými identitami a jako také součástmi mocenských vztahů. Vztah mezi mocí, její legitimizací a tím, kým jsme, mechanismy sociální kontroly, normami a normativními očekáváními se tak ukazuje jako propletené klubko vzájemné závislosti a vlivů. Jedním z těch, kteří se pokusili toto klubíčko rozmotat, byl Michel Foucault, a proto se pokusíme výše naznačené souvislosti vysvětlit na jeho díle. Do souvislostí mocenských praktik Foucault zasazuje také fungování jazyka a můžeme jeho tak vidět spojení interpretativního přístupu s analýzou moci, která je věti

Michel Foucault

Začněme Foucaultovým představením toho, co vlastně zkoumá: „Obecným tématem mého výzkumu není moc, nýbrž subjekt. Je ovšem pravda, že zprvu jsem se poměrně důkladně začal zajímat o otázku moci. Brzy se [totiž – DJ] ukázalo, že lidský subjekt je situován ve vztazích produkce a signifikance stejně, jako je situován v komplexních mocenských vztazích...“ (Foucault 2009: 312–313).

Centrem Foucaultových úvah je otázka vytváření lidské subjektivity nebo, chcete-li, identity. Tuto otázku však studuje v souvislosti vztahu moci a vědění, jež je zase silně vázané na jazyk. Přitom Foucault nabízí a vyargumentovává poněkud neintuitivní představu, že subjekt není v první řadě tvůrcem vědění a jazyka, ale že je jeho produktem. Na velkou část Foucaultova díla lze nahlížet jako na analýzy toho, jak si jazyk a praktiky, s nimiž je spjat (Foucault zde zavádí pojem diskurs), podrobuje člověka; jak vědění, jež je vyjádřitelné jen a jen v jazyce, formuje subjekty. Zejména v první části svého tvůrčího života rozvíjí představu, že lidé jako subjekty s určitou identitou vděčí za svou identitu (tj. za pojetí sebe sama jako „někoho“) něčemu nadosobnímu. Systémy klasifikace, jež tvoří optiku, ve které se nám daná podoba světa (včetně pojetí nás samých) jeví jako něco, co dává smysl, jsou předem strukturované. Vztaženo k dějinám filosofie: „to, co klasická filosofie pokládala za aktivitu subjektu: jeho schopnost vnímat věci, zjišťovat jejich vzájemné vztahy a takto je určovat, chápe Foucault jako vedlejší účinek toho, co nazývá diskursivní formací epochy.“ (Frank 2000: 95). Teprve pole určitých symbolických vztahů (jazykových výrazů, významů a struktur smyslu), ze kterého je diskursivní formace složena, dovoluje subjektu, který je do tohoto pole vsazen (zrozen, socializován, vržen, zkrátka začleněn), aby komunikoval, neboli vstupoval do symbolických (tj. jazykových) interakcí, vnímal věci ve světě, vztahoval je k jiným věcem a subjektům a odlišoval je od nich, tj. aby určoval a rozčleňoval svůj svět (Frank 2000: 97).

Subjekt není nikdy vlastníkem a správcem tohoto pole, subjekt je vždy na tomto poli závislý, je v něm situovaný a nutně z něj odvozený. Touto prioritou diskursu před subjektem se Foucault přibližuje pozicím strukturalismu, který se snaží rozkrýt apriorní struktury, které jsou ukryty pod jevy. Problém s tímto zařazením je však dvojitý. Jednak leží v tom, že samotný Foucault toto zařazení razantně odmítal a jednak v tom, že konečná verze Foucaultova strukturalismu je de facto bez struktur. Ačkoli se ve svém významném díle z konce 60. let, kdy už byl etablovaným autorem, pokouší o jakési ahistorické vymezení pravidel diskursu a diskursivních formací, v sedmdesátých letech se od tohoto pojetí vzdaluje a namísto budování abstraktní teorie diskursu, který strukturuje jednání, se věnuje konkrétnějším analýzám dílčích sfér života (zejména vězeňství a sexualita), ve kterých studuje různé formy propojení vědění a moci s dalšími sociálními praktikami. Snažit se jej jednoznačně zařadit k nějakému ismu je tak problematické, ačkoli panuje konsensus ohledně jeho vazby na strukturalismus (proto se v jeho případě nejčastěji mluví o poststrukturalismu) a hermeneutiku. Bez podrobného rozboru toho, jaká je povaha této vazby v originálním Foucaultově podání, je však většina podobných nálepek odsouzena v lepším případě k pádu do nic neříkajících frází, v horším případě k deformaci toho, o co v jeho díle jde.

Stejně jako strukturalismus, také Foucaultovo dílo je silně ovlivněno lingvistikou a zjištěními filosofie jazyka, ale nalezneme v něm mnoho nejrůznějších motivů od různých myslitelů a směrů myšlení, které Foucault převzal, ale transformoval a přizpůsobil své nezvyklé teoretické orientaci. Tak v jeho díle můžeme nalézt weberovský motiv moderní západní racionalizace, ke které však na rozdíl od Webera přidává stínového sparingpartnera v podobě forem iracionality a ne-rozumu. Zřetelný je také vliv marxismu v centrálním zájmu o vztahy mocenské dominance, nicméně Foucault se soustředí na jiné instituce než ekonomické nebo politické v jejich standardním pojetí. Daleko více jej zajímají sféry sociálního mikrosvěta jakési „mikro-politiky moci“ v oblastech, které leží na opačném pólu, než je boj o veřejnou moc. Foucault rozvíjí hermeneutické formy porozumění, ale namísto pojetí, které zakládá porozumění na základním rozumění světa, ve kterém žijeme, dostává se k formulaci pozice, kterou nazývá dešifrování, které se na společenskou praxi dívá jako na srozumitelnou úplně jiným způsobem, než jakým je dostupná a smysluplná aktérům. Zřetelný fenomenologický vliv je zpracován skrze existencialistické revize fenomenologie (Heidegger, Sartre) a Foucault odmítá ideu autonomního subjektu, který je sám ze sebe schopen připsat věcem smysl a význam, ačkoli jeho zájem se váže právě k výzkumům subjektu. Silný prvek strukturalismu, který jsme přiblížili výše, je zředěn absencí jakéhokoli modelu lidského chování řízeného formalizovatelnými pravidly. Foucault také přebírá explicitně Nietzscheho zájem o vztah moci a vědění, ale toto spojení zpracovává sociologicky (Ritzer, Goodman 2004: 585).

Protože Foucaultovo dílo se vzpírá jednoznačnému zařazení, nejjednodušší způsob jeho přiblížení spočívá v nastínění jeho vývoje.

V jeho tvorbě bývají rozlišovány čtyři fáze (Šubrt, Balon 2010: 132). V té první nalzáme práce zaměřené na analýzy vědění, především spojené s analýzami vývoje medicíny. Jde o knihy *Dějiny šílenství v klasické době* (1961, česky 1994), *Zrození kliniky* (1963, česky 2010), *Slova a věci* (1966, česky 2007). Druhá fáze je reprezentována spisem *Archeologie vědění* (1969, česky 2002), ve kterém jednak reviduje poznatky o formování vědění formulované v předchozích dílech a jednak se snaží pohybovat na úrovni obecnosti, která by umožnila zformulovat jakousi obecnou teorii diskursu. Ve třetí fázi (v sedmdesátých letech) se dostávají ke slovu opět více konkrétní analýzy, soustředěné tentokrát explicitně na problém propojení moci a určitých forem vědění. Konkrétními předměty analýzy se stává vězeňství a sexualita. Objemná kniha *Dohlížet a trestat* (1975, česky 2000) se věnuje genealogii moderních forem trestání a disciplinaci společnosti. Druhý spis, který je řazen k tomuto období, nese název *Vůle k vědění: Dějiny sexuality, díl 1.* (1976, česky 1999). V tomto spise rozvíjí klasifikaci mocenských praktik, které se ustavily v rámci symbolických (jazykových) interakcí kolem sexuality. Čtvrtá fáze, kterou představují práce *Užívání slasti* (1984) a *Péče o sebe* (1984), je charakteristická obratem od sociálních institucí zpět k subjektu. Texty z tohoto závěrečného období Foucaultova života jsou věnované tomu, jak se subjekt vztahuje k sobě samému, a obsahují etickou dimenzi.

Archeologie vědění a genealogie moci

Metoda, kterou Foucault ve většině svých děl postupuje, je na první pohled blízká historii. Jde však spíše o využívání postupů pohledů do minulosti k dílu sociálně-filosofickému vztaženému na současnost. Metodologickým jádrem analýz vědění je tzv. „archeologie vědění“, zatímco při analýzách mocenských praktik začíná Foucault používat spíše pojem „genealogie moci“. Archeologie vědění je typická spíše pro Foucaultovo rané dílo a obsahuje strukturalistický náprah, snažící se o generalizaci poznatků, vztažených k různým formám vědění. Archeologie vědění zahrnuje snahu odhalit systém pravidel deteminujících podmínky možnosti toho, co může být v rámci určitého diskursu řečeno. Diskursem (což je pojem, který samotný Foucault nikterak systematicky nezavádí a neprecizuje) se přitom rozumí určitý symbolický řád, pomocí něhož bylo umožněno zespolečnění určitých jedinců, jejich dorozumívání a společné jednání. Vychází se z toho, že každé myšlení se pohybuje v kontextu určitého řádu symbolů, díky kterému je členům určitého společenství zpřístupněné porozumění bytí (světu v jeho jednotlivostech i totalitě). Diskurs je řádem kultury. V každé kultuře/společnosti tak vždy bude nějaký řád diskursu, ale nebude to vždy jediný řád pro všechny diskurzy.

Foucault se ve svých archeologicky orientovaných výzkumech zaměřuje především na ty diskurzy, které jsou strukturovány podle toho, že se snaží racionalizovat a systematizovat podle různých způsobů

říkání pravdy. Tento zájem jej vedl ke zkoumání diskurzů věd o člověku, především psychologie a medicíny. Např. v *Dějinách šílenství* (Foucault 1994) se Foucault vydává na jakousi myšlenkovou archeologickou výpravu do minulosti západního rozumu v posledních staletích. Snaží se nalézt bod, kdy bylo ještě šílenství nediferencovanou zkušeností neoddělovanou od rozumu, kdy ještě nebyla ostrá hranice mezi rozumem a ne-rozumem. Od tohoto bodu se snaží vykreslit vznik hranice, která odděluje rozum od šílenství. Dochází ke zjištění, že ve středověku i v renesanci nebyla hranice mezi rozumem a šílenstvím příliš ostrá, nebylo vyvíjeno tak silné úsilí rozdělit a oddělit šílenství od duševně zdravých. Bod zlomu nalézá Foucault až v době osvícenství, jež je věkem rozumu. Na sklonku 18. století se ze šílenství stala duševní nemoc a moderní rozum (reprezentovaný medicínou) se snaží od ne-rozumu oddělit mimo jiné tím, že odděluje nositele ne-rozumu od nositelů rozumu. Foucaultova analýza je založená na historii psychiatrické praxe ve Francii. Archeologie vědění zahrnuje empirické analýzy historických diskursů a snaží se odhalit jakési vrstvy, ve kterých byly jednotlivé typy diskursů či jejich proměněné podoby na sebe navrstveny. Přitom však Foucault nenabízí vysvětlení toho, jak dochází k přechodu od jedné vrstvy k jiné. Takovouto snahu by dokonce odmítal jako neopodstatněnou snahu vnášet do dějin teleologii či jinou podobu filosofii vývoje, podle které dějiny mají určitý smysl, někam směřují, jsou dějištěm realizace pokroku apod. Archeologie vědění je vedena snahou o odkrývání různých vrstev vědění, které se v průběhu času utvořily, a popis jejich struktur.

Ve spise *Slova a věci* (Foucault 2007) se Foucault snaží prozkoumat struktury (vědeckého a filozofického) vědění od 16. století do současnosti. Pro popis poznávacích a myšlenkových schémat, jež jsou hlavní matricí vědeckého a filozofického poznání určité historické epochy, používá pojem „epistémé“. Epistémé je rozsáhlý duchovní útvar tvořící pole možností všech diskursů v dané epoše. Epistémé je jakési historické kognitivní apriori, ze kterého nelze vystoupit a které určuje možnosti a meze vnímání světa i sebe sama pro lidi žijící v dané epoše. Foucault nalézá v dějinách západního myšlení od 16. století po současnost tři rozdílné epistémé – renesanční, racionalistickou a moderní. Velkou pozornost při jejich popisu věnuje principům, na jakých je založena jejich práce se znaky, tj. jejich symbolický řád.

Kognitivní schéma renesanční epistémé bylo založeno na principu podobnosti a analogie. Např. člověk byl nahlížen jako mikrokosmos analogický celku světa, fyzikální vlastnosti věcí byly vysvětlovány jejich totožností se základními živly, ze kterých je složen svět apod. Spojení znaku a označovaného bylo uvažováno jako založené na totožnosti a podobnosti. V průběhu 17. století došlo k nástupu nové epistémé, označované jako racionalistická či klasická. Vazba mezi znakem a označovaným byla nahlížena jako vztah zobrazování. Symbolem vědění 17. a 18. století se stává tabulka, která rozčleňuje svět do přehledných škatulek. Klíčový je pro tuto novou epistémé rozvoj matematiky jako vědy o kalkulovatelném řádu, složeného z diskrétních jednotek. Namísto podobnosti a analogie nastupuje

princip rozlišení. Moderní epistémé, jež nastupuje v 19. století, je charakterizovaná tím, že v jejím symbolickém řádu zůstávají znaky osamoceny, bez nutné vazby k tomu, co zobrazují, resp. reprezentují. Znak může být osamocen, oddělen od reprezentace. Znaky získávají prioritu před jejich uživatelem. Díky tomu může Foucault smysluplně myslet subjekt jako závislý či odvozený od symbolického řádu znaků. Zároveň tato situace umožňuje nové formy manipulace s člověkem skrze znaky, resp. roztáčí kola nové dialektiky mezi znakem a znakem/člověkem (který se skrze označování v rámci jazykové praxe stává součástí řádu znaků).

Epistémy jsou odděleny jakýmsi zlomy, diskontinuitními přechody. Z jedné epistémy nelze odvodit přechod k následující epistémé. Není tomu však tak, že by Foucault odmítal vývojové vysvětlení, že by snad tvrdil, že neexistují ve světě kauzální vztahy, ve kterých můžeme rozlišit příčinu a následek apod. Naopak, zejména při objasňování současných forem moci je tento způsob vysvětlení pro něj typický.

V sedmdesátých letech, kdy se orientuje na zkoumání forem trestající moci (a forem vědění, které je umožňují) také využívá historické prameny. Namísto tzv. archeologie však tento přístup nazývá genealogií. V případě genealogie jde o využití historických pramenů pro osvětlení současných jevů. Genealogické vysvětlení záměrně rezignuje na hledání univerzálního řádu vývoje, je zdůrazňována náhodnost, jedinečnost, nespojitost a možná různorodost křivek vývoje, které vytvářejí skladbu současného stavu věcí (diskursů, praktik a událostí) a naší zkušenosti (Ritzer, Goodman 2004: 588). Nikoli struktury vývojového procesu, ale otevřená hra rozmanitosti i náhody. A i když každá hra je definovaná svými pravidly, pravidla této hry dějin jsou nevyzpytatelně proměnlivá. Současnost není nutným důsledkem minulého vývoje, ale spíše je to tak, že historie činí současnost pochopitelnou. Archeologie vědění a genealogie moci nejsou ve Foucaultově případě ani tak dva po sobě jdoucí způsoby metodického přístupu k minulosti. Spíše jde o dva doplňující se postupy, které v různých místech jeho díla mají rozdílný akcent.

Individuum jako objekt. Vědění-moc a technologie trestání

Také ve své genealogii moci se Foucault zaměřuje na to, jak lidé ovládají sebe samé i ostatní skrze produkci vědění. Přitom tento druh moci není založený pouze na negaci, neboli na tom, jak někoho jiného omezit, jak vynutit svou vlastní vůli proti cizí vůli. Moc má nejen negativní (omezující) stránku, ale také stránku pozitivní (tvořící). Vědění generující moc je mimo jiné založeno na tom, že je schopné vytvářet z lidí určité subjekty a posléze pomocí dalšího vědění tyto subjekty ovládat. Protože nejprestižnějším a nejvyšším typem vědění v moderních společnostech je věda, má její vědění největší moc a Foucault se přirozeně zabývá právě jí. Při analýzách moci vědy však zůstává Foucault stále asubjektový v tom smyslu, že nevidí moc vědy jako vědomou mocenskou taktiku vědců, jako výsledek jejich vědomé aktivity. Mocenská dominance vědy plyne z povahy samotného symbolického pole

moderny. A není tomu ani tak, že by dějiny moci vědění byly dějinami stále sofistikovanějšího vědění, které kulminuje ve vědeckém vědění dneška. Dějiny moci jsou spíše dějinami změny různých systémů dominance a odporu, založených na různých typech vědění a je pravděpodobné, že vědu na jejím mocenském trůnu vystřídá v budoucnu opět jiný typ vědění.

V již zmiňovaných *Dějínách šílenství* tak Foucault neinterpretuje dějiny psychiatrie, medicíny a lékařství jako rozvoj schopnosti zvládat šílenství, ale vidí je jako dějiny mocenského potlačení těch, kteří byli do 17. století bráni v mnoha ohledech za stejně rovné. Základem mocenské dominance je diagnóza nemoci, něčeho nezdravého, co je třeba zvládnout a potlačit. Bláznec není svobodnou oblastí diagnostiky a léčby, ale prostorem morálního souzení a trestání.

Ve *Zrození kliniky* (Foucault 2010) se Foucault zabývá nejen psychiatrií, ale medicínou obecně a ukazuje, že na medicínském základě byly založeny de facto všechny další vědy o člověku. Do 19. století byla medicína klasifikační vědou popisující různé typy nemocí. Počínaje 19. stoletím došlo v západní medicíně k velkému zlomu. Namísto nemocí se staly objektem medicínského vědění a medicínských praktik lidé. Proměnil se diskurs. Do centra medicínských praktik nastoupil pozorovací pohled a dohled. Dohlíženo je nejen na ty, kteří mají zdravotní problém, ale i na zdravé, v rámci prevence. Medicína byla předskokanem věd o člověku nejen metodologicky, ale i ontologicky v tom smyslu, že z člověka začala dělat objekt pozitivního vědění. Medicína však byla pouze jednou z viditelných proměn základních struktur zkušenosti (tamtéž: 199, in Ritzer, Goodman 2003: 591), která měla daleko širší rozměr.

Téma vědění-moci a subjektivity je obsaženo také ve spise *Dohlížet a trestat* (Foucault 2000). Nalezneme v něm však více z postupů genealogie a méně z archeologických analýz diskursu. Do centra pozornosti se vedle vztahu moci a vědění dostává otázka technologie moci. Foucault ve své analýze opět využívá historické příklady a zabývá se interpretací proměny trestních praktik od poloviny 18. do poloviny 19. století. Tuto proměnu lze charakterizovat jako racionalizaci a ekonomizaci trestání, které fyzické mučení a popravu nahradilo vězeňskými pravidly a prací. Oproti fyzickému trestání a mučení, při kterém měl trest podobou pomsty panovníka na trestaném odsouzenici, nastupují v 19. století technologie disciplinační moci. V předchozí době fyzického mučení byl vztah mezi věděním a mocí velmi zřetelný a moc měla více podobu negativní síly. Nová technologie disciplinace není demonstrací všezahrnující moci panovníka nad životem odsouzeného. S proměnou postupného společenského uspořádání z absolutistické monarchie na republiku, došlo i k proměně způsobu trestání. Nový systém je méně osobní, více byrokratizovaný, více střízlivý, ale také více efektivní. Nový systém není uspořádán tak, aby byl humánnější, což je převládající pohled na proměnu trestních praktik, ale aby byl efektivnější vzhledem k novým společenským potřebám. Je vystaven tak, aby moc trestat přenesl hlouběji do těla společnosti.

Mezi hlavní nástroje disciplinární moci patří hierarchický dohled, či schopnost dozorců dohlížet na vězně a dále schopnost vynášet normalizující soudy o lidských subjektech. Permanentní dohled a možnosti normalizujících soudů o povaze (souzených) subjektů má potenci přenést část praktik trestání na samotné souzené. Jednak tím, že ve vězení nikdy přesně neví, zda jsou nebo nejsou pod dohledem a jednak tím, že v diskursivním prostoru vězeňské praxe nemají mnoho možností, jak uhnout symbolické dominanci pojmenování. Posun od mučení k vězeňským pravidlům lze také charakterizovat jako posun od trestání těla k trestání duše (Ritzer, Goodman 2004: 52). Tato změna přichází spolu s úvahami o normalitě a moralitě. Jestliže vězeňští úředníci a policisté mají schopnost vynášet soudy o normalitě a morálnosti vězňů a na základě těchto soudů s nimi nakládat, stejnou moc mají např. učitelé u svých žáků a psychiatři u svých pacientů. Foucault mimo jiné na podobnosti architektury vězení s architekturou škol, továren a psychiatrických léčeben ukazuje, že technologie disciplinační moci mohou fungovat nejen ve vězení, ale v celku společnosti, ačkoli ne třeba v takové míře jako ve věznici. I v této analýze technik trestání se Foucault dostává k tématu moderní vědy. Ukazuje, že v proměnách logiky trestání jsou zapletené vědy o člověku, které hrají první housle v diskurzech o normalitě a morálnosti nejrůznějších typů subjektů (pacienti, žáci) moderního světa. V metodách sběru dat (informací) o lidech, jak je provozuje sociální věda, vidí Foucault z perspektivy její nutné spojitosti s věděním analogii s vězeňským dohledem a vyslovuje obavu ze zrození tzv. disciplinační společnosti.

Individuum jako subjekt. Vědění-moc a slast

Své poslední texty zasvětil Foucault problematice sexuality jako osy, kolem které se v moderní době točí celá řada podstatných mocenských diskursů. Zatímco dvojici vědění a moci v díle *Dohlížet a trestat* doplnil prvek technologie trestající moci, ve *Vůli k vědění* (Foucault 1999) jde o zkoumání propojení vědění, moci a slasti.

V této knize také nabízí určitou ucelenou koncepci moci, která vychází zdola a v jejímž rámci Foucault svoji knihu začíná otázkou, proč se dnes o sexualitě mluví s takovou vehemencí slovy, která říkají, že o ní nemluvíme, a že ji potlačujeme? Sex je věc velmi frekventovaná a zároveň tabuizovaná. „Moderní společnosti se zaslíbily mluvit nepřetržitě o sexu, přiznávajíce mu přitom hodnotu tajemství.“ – tj. něčeho, o čem se moc neví a mluví se o tom různě.

Represivní hypotéza

Okolo sexu vzniklo obrovské množství diskurzivních aktivit, např. vývoj pastorační a svátostní pokání zahrnuje úsilí, aby nejen skutky, ale i touha byly předmětem diskursu. Západní člověk je po již tři století připoután k úloze říkat vše o svém sexu a tento diskurs se neustále rozvíjí. Přibližně na počátku 18. století se zrodil politický, ekonomický i technický podnět mluvit o sexu. Přitom fungování diskursů o

sexu nepodnítila pouze nová mentalita či zvědavost, ale mechanismy moci, k jejichž fungování se stal nezbytným.

Jednou z novinek technik moci v 18. století je objevení populace jako politického a ekonomického problému. Porodnost, nemocnost, délka života, plodnost, výživa, bydlení, sňatečnost, legitimita porodů, předčasnost a četnost pohlavních styků, neplodnost či bránění početí... zkrátka sexualita se stává terčem intervence a analýzy. O sexualitě se mluvilo asi vždy, ale od 18. století se o ní začíná mluvit jinak. Nejedná se přitom o jeden diskurs, ale spíše o mnohost diskurzů, které jsou produkovány nejrůznějšími institucemi (škola, medicína, pastorační atd.).

Do konce 18. století vládly sexuální praktikám vedle obyčejné a tlaku mínění tři explicitní kodexy: kanonické právo, křesťanská pastorační a občanský zákoník. Byly však zaměřeny zejména na manželský vztah a věci točící se okolo něj. Důležitým bodem proměny bylo, když na pole sexuality vtrhla medicína, která produkovala nejen zákazy, ale také systémy klasifikace, začala vnášet do sexuality řadu dělicích znamének.

Scientia sexualis

Zásadní změnou je, že okolo sexu se začíná budovat rozsáhlý aparát produkování pravdy. Sex už není jen záležitostí pocitu a slasti, zákona nebo zákazu, ale sexualita se konstituovala jako věc pravdy (Foucault 1999: 167). Klíčovou úlohu v těchto diskurzech pravdy má instituce doznání, jejíž kořeny leží v křesťanské pastorační datované od prohlášení svátosti pokání r. 1213. Doznání je jednou z nejcennějších technik produkce pravdy. Její uplatnění není pouze v justici, ale i medicíně, psychoanalýze, pedagogice, v milostných vztazích, v každodennosti i slavnostních rituálech. Od dob středověku počínaje protestantismem, protireformací, pedagogikou 18. století a medicínou 19. století ztratilo doznání své rituální a výlučné místo.

Foucault se zabývá postupy (Foucault 1999: 79), kterými se doznání v oblasti sexuality začalo podřizovat schématům vědeckých pravidel. Dospívá k pěti důležitým mechanismům:

1. Klinická kodifikace podněcování k mluvení, jež propojuje zpověď s vyšetřením.
2. Postulát všeobecné sexuální kauzality založený na Freudovské představě 19. století o sexuálním původu většiny poruch.
3. Princip latence, která je sexualitě vlastní, podle kterého je tu něco, co se skrývá.
4. Metoda interpretace, podle které pravda nesídlí v samotném subjektu, ale konstituuje se až ve vztahu mluvící-naslouchající.
5. Medicinizace účinků doznání. Pravda, je-li řečná včas a tomu pravému – léčí.

Vedle popisu těchto mechanismů, které začaly usměrňovat moderní instituci doznání v oblasti sexu, se Foucault na různých místech textu věnuje otázce možné slasti z pravdy o slasti, slasti plynoucí z analýzy neboli slasti z vědění, respektive slasti z vědění o slasti, čímž propojuje trojúhelník moci-vědění a slasti do jedné přímky.

Dispozitiv sexuality – propojení sexuality s praktikami moci

Pochopitelně nejrozsáhlejší část analýzy věnuje Foucault tzv. dispozitivu sexuality, což je pojem, pomocí kterého ukazuje na možnosti mocenských strategií spojených se sexualitou. Centrální hypotézou je tvrzení, že v moderních společnostech moc neovládá sex pouze formou zákona, ale že existuje celá komplexní technologie sexu. Cílem Foucaultovy analýzy sexuality je vnořit množící se produkci diskurzů o sexu do rozmanitých a pohyblivých mocenských vztahů. Sexualita jako taková totiž podle něj představuje velmi vytížený bod mocenských vztahů.

Mocí přitom Foucault rozumí hustou síť kauzalit s aspektem vůle. Je to mnohost vztahů sil, které vycházejí z nesčetných bodů. Explicitně se zjevuje ve státních aparátech a zákonodárství, ale je obsažena i na těch nejsubtilnějších úrovních rodiny, skupinek, institucí. Mocenské vztahy nejsou nějakým zvláštním typem vztahů, ale jsou dalším typům vztahů imanentní. Prosakují ekonomikou, známostmi, sexuálními vztahy. Moc je sice asubjektivní v tom smyslu, že za jejími účinky nestojí vždy žádný konkrétní subjekt, který by velel a který by snad věděl, jak mocenský boj dopadne, ale je zároveň intencionální v tom smyslu, že obsahuje záměry a cíle. Moc je vždy relační v tom, že mocenská dominance s sebou vždy nese rezistenci vůči moci. Síť mocenských vztahů jdou napříč aparáty a institucemi, aniž by se v nich přesně lokalizovaly, stejně jako body odporu jsou rozházené v sociálních vrstvách a individuích.

I při analýze sexuality se Foucault opírá o historické rozbory. Počínaje 18. stoletím lze podle něj rozlišit čtyři strategické celky, které rozvinuly specifické dispozitivu vědění a moci v oblasti sexu. Tím prvním je medicínská „hysterizace ženského těla“, která přináší analýzu ženského těla jako těla nasyceného sexualitou, z čehož vyplývají určité jemu vlastní patologie. Ženské tělo bylo dále propojeno se společenským tělem jako organický dodavatel nových členů, a také s rodinným prostorem jako jeho funkční prvek a se životem dětí, za který nese biologicko-morální odpovědnost. Druhým strategickým celkem se stala pedagogizace dětské sexuality. Třetí oblastí je lidské prokreační chování v nejrůznějších kontextech ekonomiky, politiky, náboženství, medicíny atd. Čtvrtým celkem, kolem kterého se mohly rozrůst diskursivní mocenská pole, je oblast psychiatrizace perverzních slastí v momentě, kdy byl sexuální pud izolován jako pud biologicky a psychicky autonomní. Z těchto čtyř oblastí byly vyprodukovány čtyři odlišné typy subjektů: hysterická žena, masturbující dítě, malthusiánský pár a perverzní dospělý. V těchto strategických celcích nejde ani tak o potlačení a kontrolu jako o samotnou

produkcí sexuality a jejích subjektů. Uvedené strategické oblasti daly vzniknout „nové technologii sexu“, která vymanila sex z řádu církevních institucí a která se rozvíjela podél tří os: pedagogiky (sexualita dítěte), medicíny (ženská pohlavní fyziologie a psychiatrie) a demografie (regulace porodnosti). Výsadní místo mezi nimi zaujímá medicína. Podle Foucaulta „Medicína perverzí a eugenické programy jsou dvě největší inovace druhé poloviny 19. století v technologii sexu.“ (Foucault 1999: 138).

Dispozitiv sexuality se svými strategickými oblastmi a jim odpovídajícími subjekty se nejprve vytvářel ve specifických společenských třídách (nastupující buržoazie, kladoucí důraz na zdraví, hygienu, životaschopnost těla) odkud se posléze rozšířil do celku společenského těla, aniž by však měl všude stejné formy, nástroje a účinky. Dispozitiv sexuality je přitom odlišný od mocenského dispozitivu manželského svazku. V něčem se s ním shoduje, v jiném jde proti němu, někdy jsou si obě oblasti indiferentní.

Biomoc

V poslední části *Vůle k vědě* Foucault rozvíjí pojem biomoci a biopolitiky, přičemž jeho „bio“ označuje obecně život, nikoli zdravý životní styl. Bio-politika v jeho pojetí je všechno to, co transformuje díky moci-vědě lidský život. Tvrdí, že moc nad životem (a sexem) se od 17. století vyvíjela ve dvou hlavních formách. Tou první je chápání těla (včetně jeho sexuality) jako stroje a zdroje tohoto pojetí (věděni) spatřuje v dobovém mechanickém materialismu. Z pojetí těla jako stroje jsou odvozeny různé systémy administrativní a ekonomické kontroly. Ať už to jsou preventivní prohlídky nebo výcvik těla spočívající ve zvyšování jeho schopností a užitečnosti skrze nejrůznější disciplíny. Tuto mocenskou praxi Foucault shrnuje pojmem „anatomy-politika lidského těla“. Druhá forma moci nad životem se odvíjí od přístupu k tělu jako prostoru, tělu jako podkladu biologických procesů plodnosti, porodnosti, délky života. Tělo v tomto kontextu není disciplinováno, ale podléhá regulativní kontrole, kterou Foucault označuje jako „bio-politiku populace“. Sex leží v průsečíku obou těchto politik: politiky těla i politiky populace. Ve spojení těla a populace se sex stává ústředním terčem moci.

Na základě čtyř linií, které formovaly v 19. století dispozitiv sexuality, se vytváří věděni, které má určité funkce, z nichž pro otázku moci jsou významné zejména tyto tři: sex jako možnost označovat a být označován, sex jako styčný bod sexuality a přírodních věd, čímž dává některým tvrzením a mocenským snahám vědeckou legitimitu, sex zároveň odhaluje moc jako zákaz a donucení. Sexem musí také projít každý, aby si otevřel přístup ke své vlastní srozumitelnosti, sex je základním stavebním kamenem identity (Foucault 1999: 180).

SHRNUTÍ KAPITOLY

Moc lze nejobecněji definovat jako schopnost prosadit svoji vůli. Sociální normy potom jako hodnotové standardy, které jsou považovány za legitimní a jejichž naplňování je většinou podřízeno určité kontrole. Mocenský systém je nejstabilnější tehdy, je-li založen ve sdílených sociálních normách a normativních orientacích členů společnosti. Sociální kontrola je mechanismus vynucování norem. Myslitelem, který se zaměřil na latentní mocenské a kontrolní funkce moderních institucí je Michel Foucault. Centrálním motivem Foucaultova myšlení je moc, respektive jeho myšlení se otáčí kolem osy vědění-moc-subjekt. Zaměřuje se přitom na problém závislosti subjektu jako subjektu na neosobním poli diskursivní povahy. V tomto rámci se jeho myšlení vyvíjí přibližně ve čtyřech etapách. V té první nalézáme práce zaměřené na analýzy vědění, které jsou spojené především s analýzami vývoje medicíny. Pro druhou fázi je charakteristická snaha o formulaci obecnější teorie diskurzu. Ve třetí fázi se dostávají ke slovu konkrétně zaměřené analýzy sledující propojení moci a určitých forem vědění. Předměty analýzy se stávají vězeňství a sexualita. Ve čtvrté fázi Foucault obrací svou pozornost od sociálních institucí zpět do nitra subjektu a jeho vztahu k sobě samému.

KONTROLNÍ OTÁZKY

Vysvětlete pojem moc, sociální kontrola, normativní očekávání.

Vysvětlete pojem identita.

Co znamená Foucaultův pojem diskurs?

Jaký je rozdíl mezi archeologií vědění a genealogií moci?

Co je to biomoc?

Vysvětlete pojem epistémé.

ÚKOLY K ZAMYŠLENÍ

Zkuste najít příklady ze své zkušenosti, které by se daly postihnout pojmem biomoc, resp. anatomo-politika lidského těla a bio-politika populace?

Jak by se z tohoto pohledu jevila např. prenatální diagnostika?

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY:

Vypracujte anotaci textu: Keller, J. 2005. *Úvod do sociologie*. Praha: Slon. 82 – 96. Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu.

LITERATURA PRO ZÁJEMCE

Sekundární literatury o Foucaultovi je i v češtině již poměrně velké množství. Celkem komplexní knihou o Foucaultově myšlení je Dreyfus H. L.; Rabinow P. *Michel Foucault: za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky* Praha: Herman a synové. 2009. Jde o rozbor spíše systematický. Výklad Foucaultových myšlenek v úzké vazbě na jeho životní osudy naleznete v knize Eribon, D. *Michel Foucault : 1926–1984*. Praha: Academia, 2002.

Literatura

- Alexander, J. 1987. *Twenty lectures: sociological theory since World War II*. New York: Columbia University Press.
- Baehr P., M. O'Brian. 1994. „Founders, Classics and the Concept of a Canon.“ *Current Sociology* 42 (1): 1–148.
- Bauman, Z. 1996. *Myslet sociologicky*. Praha: SLON.
- Berger, P. 1993. *Kapitalistická revoluce: padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa.
- Bjelončiková, M., K. Glumbíková, A. Gojová a V. Gojová. 2015. *Participativní přístupy v sociální práci*. I. díl. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Bláha, A. I. 1937. *Sociologie inteligence*. V Praze: Orbis.
- Bláha, A. I. 1968. *Sociologie*. Praha: Academia.
- Bolzano, B. 1882-1887. *Řeči vzdělávací akademické mládeži. Sv. 1-4*. V Praze: Fr. A. Urbánek.
- Bolzano, B. 1981. *O nejlepším státě*. Praha: Mladá fronta.
- Coreth, E. a kolektiv. 2006. *Filosofie 20. století*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
1982. *Dějiny buržoazní sociologie 19. a začátku 20. století*. Praha: Svoboda.
- Danics, Š., J. Dubský a L. Urban. 2019. *Základy sociologie a politologie*. 4. upravené a rozšířené vydání. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Disman, M. 1998. *Jak se vyrábí sociologická znalost. Příručka pro uživatele*. Praha: Karolinum.
- Dreyfus H. L.; Rabinow P. 2009. *Michel Foucault: za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky* Praha: Herman a synové.
- Durkheim, E. 1926. *Pravidla sociologické metody*. Překlad Ferdinand Kratina. Praha: Orbis.
- Durkheim, E. 2004. *Společenská dělba práce*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Eribon, D. 2002. *Michel Foucault : 1926–1984*. Praha: Academia.
- Foucault, M. 1994. *Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Foucault, M. 1999. *Dějiny sexuality. I, Vůle k vědění*. V Praze: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Překlad Čestmír Pelikán. Praha: Dauphin.
- Foucault, M. 2002. *Archeologie vědění*. V Praze: Herrmann & synové.

- Foucault, M. 2003. *Dějiny sexuality. II, Užívání slastí*. V Praze: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2003. *Dějiny sexuality. III, Péče o sebe*. V Praze: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2007. *Slova a věci*. Brno: Computer Press.
- Foucault, M. 2009. *Zrození biopolitiky: kurz na Collège de France (1978-1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Foucault, M. 2010. *Zrození kliniky*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Giddens, A. 2013. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Habermas, J. 2000. *Strukturální přeměna veřejnosti: zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. Praha: Filosofia.
- Havelka, M. 2010. *Ideje, dějiny, společnost: studie k historické sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Horster D. 1995. *Jürgen Habermas*. Praha: Svoboda.
- Janák, D. 2018. *Klasická sociologie ve střední Evropě: mezi centrem a periferií*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Jeřábek, H. 1997. *Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu*. Praha: Karolinum.
- Katrnák, T. 2004. *Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Katrnák, T. a Fučík, P. 2010. *Návrat k sociálnímu původu: vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Keller, J. 1992. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. 2017 *Evropské rozpory ve světle migrace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Loučková, I. 2010. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Malinowski, B. 1968. *Vědecká teorie kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko.
- Mannheim, K. 1991. *Ideologie a utopie: přednášky a eseje*. Bratislava: Archa.
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Marx, K. 1978. *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha: Svoboda.
- Marx, K. 1986. *Kritika politické ekonomie: Spisy. sv. 1*. Praha: NS Svoboda.
- Marx, K. a Engels, B. 1952. *Německá ideologie. I, Feuerbach: protiklad materialistického a idealistického nazírání*. Praha: Svoboda.

- Marx, K. a Engels, B. 1963. *Svätá rodina a iné rané filozofické spisy*. Bratislava: Vydav. politickej lit.
- Marx, K. a Engels, B. 1974. *O Feuerbachovi*. Praha: Svoboda.
- Marx, K. a Engels, B. 1986. *Kapitál*. Praha: Svoboda.
- Marx, K. a Engels, B. 2000. *Komunistický manifest: podle prvního vydání Komunistického manifestu v Čechách*. Praha: Otakar II.
- Masaryk, T. G. [1946]. *Rukověť sociologie*. [Praha: s.n].
- Masaryk, T. G. 1947. *Palackého idea národa českého*. Praha: Čin.
- Masaryk, T. G. 1995-1996. *Rusko a Evropa: studie o duchovních proudech v Rusku*. Praha: Ústav Tomáše Garrigua Masaryka.
- Masaryk, T. G. 1996. *Karel Havlíček: snahy a tužby politického probuzení*. Praha: Ústav T.G. Masaryka.
- Masaryk, T. G. 2000. *Česká otázka; Naše nynější krize; Jan Hus*. Praha: Masarykův ústav AV ČR.
- Masaryk, T. G. 2000. *Otázka sociální: základy marxismu, filosofické a sociologické. Svazek první*. Praha: Masarykův ústav AV ČR.
- Masaryk, T. G. 2000. *Otázka sociální: základy marxismu, filosofické a sociologické. Svazek druhý*. Praha: Masarykův ústav AV ČR.
- Masaryk, T. G. 2001. *Základové konkrétné logiky: (třídění a soustava věd)*. Praha: Masarykův ústav AV ČR.
- Mead, G. H. a Morris, Ch. W. 1967. *Mind, self, and society: from the standpoint of a social behaviorist*. Chicago, Ill.: The University of Chicago Press.
- Moldan, B. 2015. *Podmaněná planeta*. Druhé, rozšířené a upravené vydání. Praha: Karolinum.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok.
- Možný, I. 2002. *Sociologie rodiny*. Praha: Slon.
- Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Slon.
- Nešpor, Z. R. 2011. *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce pro druhé světové válce*. Praha: Scriptorium.
- Park, R. E. a Burgess, E. W. 1925. *Introduction to the science of sociology*. Chicago: Univ. Chicago Pr.
- Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Petrusek, M. a kolektiv. 2011. *Dějiny sociologie*. Praha: Grada.
- Reichel, J. 2009. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: Grada.

- Ritzer G., Goodman D. J. 2003. *Sociological theory*. New York: McGraw-Hill.
- Šubrt, J. 2001. *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie: sociologické teorie druhé poloviny 20. století*. Praha: ISV
- Šubrt, J. 2011. *Aktér, jednání a struktura v mikro a makrodimenzi sociální reality: příspěvek k teoretickým diskusím v soudobé sociologii*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Šubrt, J. a Balon, J. 2010. *Soudobá sociologická teorie*. Praha: Grada.
- Wallerstein, I. 1998. *Kam směřují sociální vědy : zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturační sociálních věd*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Weber, M. 1983. *K metodologii sociálních věd*. Bratislava: Pravda.
- Weber, M. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.
- Znaniecki, F. 1988. *Wstęp do socjologii*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.